

Петро Кізко

Устим Безрідний

Устим Безрідний

УСТИМ БЕЗРІДНИЙ

Повість „Устим Безрідний” змальовує нам прецікаву сторінку суворого життя українського села в повоєнних часах. Глибокі зміни, що їх принесла з собою війна, завдали щербини совєтській системі. Вона даремно старається ці щербини якмога швидше ліквідувати старими своїми чекістськими методами. „Живемо в час, коли треба за кожним людським кроком стежити і той крок міряти. Міряти, розумієте, товаришу Кротов? Вивчити, що людина їсть, п'є, в що зодягається, що читає, пише, говорить” — повчає досвідчений чекіст Фук. Це стара випробувана метода совєтського панування.

Але окупант натрапляє на нові сили спротиву — українське націоналістичне підпілля, що відважно і очайдушно стало з ним на прю. Герой повісті Устим Безрідний — це один з тисячів таких очайдухів підпілля, що розійшлися по найдаальших закутинах України, щоб на місцях боротися з ворогом і активізувати маси. Революціонер Максим Решітко, член українського підпілля, придбавши папери вбитого совєтського вояка Устима Безрідного, їде з доручення Організації в село Микитівку і там у складних обставинах та ситуаціях, веде протисовєтську діяльність.

На тому тлі розортається в повісті образ стосунків в колоспі і поблизькому районному містечку Зборівка. Цілий ряд позитивних і негативних персонажів просуваються перед очима читача. Тут і простий сільський хлопець Грицько Прибийбіда, що, незважаючи на службу в армії, ненавидить колоспний лад, та врешті вбиває активіста Степана Мазуту і їде в концтабір. Тут і Наталія, що з любови до Устима, рятує його перед деконспірацією, вбиває свого чоловіка, емведівського донощика, та його приятеля. Тут цілий ряд інших живих людей підсовєтської дійсності, що люблять і ненавидять.

В повісті „Устим Безрідний” динамічно і соковито зображено один шматок правдивого, непідфарбованого життя. Читається книжка напружено, як кажуть, з затягненням духа.

Петро Кізко

УСТИМ БЕЗРІДНИЙ

повість

Частина перша

diasporiana.org.ua

Мюнхен 1956

УКРАЇНСЬКЕ ВИДАВНИЦТВО

Всі права застережені
Copyright by „Ukrainian Publisher's“
München, Zeppelinstr. 67.

Printed in Germany

З кооперативної друкарні «ЦЩЕРО» в Мюнхені, Цешелінгсштрассе 67

Устим Безрідний

НЕСПОДІВАНИЙ ПРИХІД

Перші дні, коли Уляна одержала вістку про смерть свого брата на фронті, вона не йняла тому віри. Власне, не хотіла вірити, бо надто вже гірко було для її серця. Ця Улянина невіра посилювалася ще тим, що вже кілька випадків було в селі, коли жінки чи матері, сестри або наречені одержували повідомлення про загибель фронтовиків, а вони потім поверталися до хат.

Але подібний щасливий випадок, мабуть, оминув Уляну і її любий брат Устим напевно таки забитий, бо ось уже пів року по закінченні війни ні слуху, ні духу про нього. Чимало фронтовиків уже повернулись: прийшов Степан Мазута, правда, без лівої ноги, але повернувся, далі Роман Когут, що вже головою колгоспу став, Грицько Прибийбіда, молодий ще хлопець, років десь двадцять два буде (Уляна вже кілька разів на нього задивлялась — красивий, тихий та статечний він), трактористом в МТС працює.

А Устима нема та й нема. Сумно Уляні, та ще й без рідні, без батька й матері, сама самісінька, як билина в полі. В колгоспі праці — завались: прополка буряків, збирання клятого довгоносика, та ще нечиста тля появилася, хоч криком кричи. Та й дома треба впоратись: обіпра-

тися, з'їсти зварити, хоч тієї їжі в хаті, як кіт наплакав. Мало не з слізьми іде Уляна на роботу й з роботи. Неспокійна, заклопотана, з густою навалою думок, що, неначе тля, зсушують молоде дівоче здоров'я, підривають сили. Останнім часом Улянці додалася ще одна думка — заміж вийти. Може тоді б легше стало, веселіше, розрадіше, бо з чоловіком усе було б просторіше — бодай частину свого горя вділила б йому, було б кому серце відкрити ширше, було б кому пожалітись і відчутти теплінь чоловічиної ласки, поради, допомоги. Але ж і заміж вийти — не дощову годину перестояти. Добре, якби трапився такий чоловік, якому б серце своє можна було довірити, як самій собі, як неньці рідній.

От і знову думка приходить про тракториста Грицька Прибийбиду. Він, здається, мав би бути дуже доброго серця, лагідної та щирої душі людина; не сварлива, не чванькувата. І люди про нього злого слова не скажуть. Не те, що про Мазуту. Хоч і без ноги він, а отакий „вредний“, як котрась із жінок про нього сказала, уїдли-вий, кепкуватий та задавакуватий. Одного разу, на колгоспних зборах, виступив був Мазута та й давай верзти:

— Ми, когдасні советські воїни, всю жизнь за нашу родину клали, на фронтах отечественной войны страждали, а в нас тут, у колгоспі, е негодяї, которие робить не хочуть, лодирничать, по домах сидять, негодяї...

Улянці мало не зірвалося тоді з уст: „Сам ти негодяй, коли таку клевету на людей говориш.

Спробував би ти, каліко, весь день, з світанку до пізна, не розгинаючи спини, в полі простри-міти!“

Грицько ніколи б такої дурниці не сказав. Він завжди чомусь мовчазний, не випинався з сво-їми фронтовими заслугами. І ота його мовчазли-вість, скромність, ще більше приковували Уля-нину увагу до нього. Уляна так вже про себе думала: „Коли б він був і не такий красивий, усеодно його є за що пошанувати, а, може, і по-любити“.

Любити! Уляні трохи смішно й дивно ставало, коли до її серця приходило оте слово „любити“. І чим дужче вона хотіла уникнути його, тим кричипливіше, настирливіше воно приходило до неї і десь у невидимому куточку серця вмощу-валось, спочатку потихеньку, несміливо, а по-тім чимраз міцніше, гарячіше, виразніше. А ко-ли вчора, йдучи увечорі з роботи, Уляна зустрі-ла на дорозі Грицька, що їхав трактором, вона вся спаленіла й відчула, що любить його. Не знати, як, звідки прийшло оте почуття любови до нього, але серце було полонене одним бажан-ням: зустрітися з ним удвох — і тільки вдвох! — щоб нікого більше не було, щоб ніхто не ба-чив, не чув, як і про що б вона говорила з ним. А вона так багато мала сказати, так багато, що й літніх ночей на те не стало б! Жагуче бажан-ня зустрітися з хлопцем нечувано для самої неї штовхнуло її сказати Грицькові:

— Ти, Грицьку, ніде не буваєш вечорами. На-че людей боїшся. Вийшов би колись.

Сказала це та й застидалася своїх слів. „Ну й дурна, — подумала, — сама хлопцеві в очі лізе“.

В правій руці тримала сапку, а лівою переминала кінчики чорних, як галчині крила, кіс, що з-за плечей на високі груди спадали.

— Людей не боюсь, Уляно, — поважно відповів Грицько. — А так, нема з ким бувати... Туга якась смокче. Не те сталось, чого сподівалось. Але що тобі казати — хіба зрозумієш? Сідай, підвезу до села.

Широкі карі Улянині очі зажеврили радістю. Але на трактора вона сідати не схотіла.

— Люди побачать, — закинувши коси за спину, сказала Уляна, — говоритимуть, хто зна що. Грицько засміявся.

— Бач, сама людей боїшся, а на мене кажеш.

— Не боюсь, але краще, коли люди не бачать.

— То скажи, де тебе зустріти, щоб люди не бачили?

„Де тебе зустріти, щоб люди не бачили“? — Ці Грицькові слова прозвучали для Уляни музикою. І серцю стало радісно, душі легко-легко. наче на крила її взяв хто.

— Приходь завтра о дев'ятій на наш город, до криниці. Я ждатиму, — наче нечутно для самої себе промовила Уляна і небо, і земля, і далекі ліси, і гори стали для неї немов у ранковому соняшному світлі.

— Добре. Бувай здорова, Уляно!

— До побачення, Грицьку! До завтра!

„Завтра“ — це сьогодні. Цілий день Улянине

серце було, наче не її. Раз раділо, билосся, як пташка над своїми пташенятами, раз затихало, цикло, як стеблина перед хмарою, то знову тріпотіло так швидко-швидко, наче готове було злетіти й податися туди, на визначене місце зустрічі — до Грицька. Чого лише не переживає бідодашнє дівоче серце: радість і тугу, тихий спокій і тривогу, жагучий біль і приемний лоскіт.

Перед Уляною стояв тепер образ Грицька Прибийбіди. Забувався брат; притихали болі. По роботі вона прибирала хату так, немов уже до весілля готувалась, хоч не думала, що Грицько до хати зайде. А може . . . Хто його зна, як може статись. Але коли Уляна наділа на себе білу блюзу і блакитну криласту спідницю та почала зачісуватись перед дзеркалом, що висіло на стіні супроти вікна, — вона нараз побачила за ворітьми чоловіка, що йшов у напрямі її двору. Чоловік був високий, стрункий, трохи сутулуватий, зодягнений у червоноармійську гімнастюрку; на широких, міцних плечах висіла шинеля. Йшов стомлено, зразу пізнати було, що пройшов не один десяток кілометрів. Крізь вечірній сутінок Уляна не могла розпізнати чоловіка з обличчя, але постать, хода цього подорожнього якомсь дивно кольнули Уляну і вона аж здригнулась біля дзеркала.

— Боже мій, чисто ж Устим!

А коли чоловік звичним кроком переступив поріг хати, Уляна й справді уздріла в ньому брата. Кинула гребінець, хустку, все на скриню,

закричала радісним і дзвінким, як весняний потік, голосом:

— Устиме, братіку мій, дорогий мій соколе! Боже мій милий, живий, доленько моя рідна! Скільки ж літ-годиноньок не бачила!

Припала до грудей Устимових і так з хвилину стояла при ньому, плачучи й сміючись.

— Не ждала, не сподівалася, правда, Уляно?

Устим пригортав і пестив її, зором окидав хату.

— І не ждала і не сподівалась, бо ж вістку мала, що вбитий. Але що ж це ми стоїмо біля порога, Устиме? Кидай усе це ось сюди, скидай чоботи, роздягайся. Я ось тобі води зігрію, обмиєшся. Боже, яка ж це дорога, які роки... Та бери в скрині свої штани, сорочку, костюм. Там усе ж ще цілим лежить.

Уляна так цокотіла, так клопоталась біля брата, що вона й про Грицька забула. Ще б пак, чотири роки не бачити, не чути.

Доки Уляна готувала воду, Устим устиг де-що розглянути другу, спальну кімнату. Дуже похмурою вся хата йому здалася. Присіла, маючись до голови не торкалась; похилі старі стіни, потріскані та побляклі, давно, видно, мазані; в кутку за столом жадного образка, тільки гілка клену та рушник висять. „Як вона зустріла мене, Уляна, і як бідно живе, сердешна!“ — подумав Устим, оглянувши хату.

Коли Уляна ввійшла гукати Устима до миття, вона запримітила, що Устим оглядав хату. Потім сама подивилась на стіни, долівку і рап-

том затулила руками обличчя й схилилась на скриню. Круглі плечі її здригалися. Вона плакала.

Устим підійшов до неї, обійняв легко, дебілою долонею повів по вуглянистих косах.

— Чого ж ти плачеш, сестро? Братові своєму не рада, чи що?

Уляна обернулася обличчям до Устима, допитливо глянула йому в чорні круглі очі.

— За що ти воював, Устиме, за що? Ти бачиш, як я живу, у яких злиднях, у біді якій? Ти ж не подумай, що я хати лінуюсь помазати. За клятою роботою нема коли очей догори звести. Ти не гнівайся на мене за це, Устиме!

— Пусте, Уляно, даремно побиваєшся. Хіба ж я не знав чи не здогадувався, як ти тепер живеш тут? Не впадай за цим так болісно, хіба ж ти одна така?

— Ну, добре, вже й не побиваюся, бачиш? — Уляна усміхнулася. Лагодила Устимові одяг.

Уже й десята година вечора минула, а Уляна все з Устимом не могла наговоритися, розпитувала його про війну, про німців, про міста, у яких він був, про багато-багато чого.

А Грицько ждав-виглядав Уляну на городі, біля криниці, на умовленому місці, і не міг діждатися. Вже вертаючись додому, зайшов з подвір'я до вікна Уляниної хати, приклав вухо до краечка шиби. Слухав. Уляна з кимось говорила. Голос мужеський. Грицькові наче щось підітнуло в ногах, що вже й рушити звідси не міг. Наче прилиплий застиг біля вікна. Потім поволі

опанував себе, важко зітхнув, намацав ногою стежку й знеможено рушив додому. Важкий гнів на Уляну поніс із собою, наче трактора за собою на мотузі потягнув. „Хай вона пропаде з своєю красою і серцем, і вдачею, усім! — вилаявся про себе Грицько. — Більше до неї не піду!“ Але доки дійшов до хати, думка знову виринула про неї. Вже й спати ліг, а Уляна все стояла перед ним, з сапкою в руках, з двома чорними, як галчині крила, косами і карими темними очима, що під дугастими бровами.

Устим розпитував Уляну, що чути, що говорять у селі про нього, хто головою сільради, колгоспу, про багатьох людей. Уляна радо оповідала, іноді сама ставила запитання Устимові про микитівських людей, про його друзів і була трохи здивована, коли Устим знизував плечима.

— Забув, мабуть, — сама за Устима відповідала Уляна, — війна ж не щонебудь, після неї все з голови вилетить. Правда?

— Правда, Уляно. Війна багато чого наробила, а головного — ні. Як була біда, так і зосталася.

Десь опівночі Устим лягав спати. Перед самим сном Уляна запитала Устима:

— А ти зголошувався в сільраді чи воєнкоматі?

— Ні.

— А то чому? В нас усі, хто приїжджав, першого ж дня реєструвались. Такий закон.

— Завтра піду, — сухо, ніби невдоволено, відповів Устим.

Уляні наче сон хто рукою зняв. Не вгавала, щebetала біля брата.

— А ти на скрипці не забув грати, Устиме?

— На скрипці? — якось немов здивовано запитав Устим.

— Еге ж. Чого ти так питаєш, наче чужий? На тій скрипці, що ти ще хлопцем на ній грав, забув? Вона ціла-цілісінька в скрині лежить, я ось тобі принесу.

Та й принесла Устимові скрипку, подала в руки й попросила:

— Заграй, Устиме. Я так люблю музику і так давно не чула, як ти граєш!

Устим, сидючи вже на ліжку, в спідньому одінні, взяв до рук скрипку, смичок і поклав собі на коліна. Мовчазним та збентеженим поглядом, весь зніяковілий, дивився на Уляну. Смугляве опалене його обличчя наче зблідло трохи. Уляна сіла поруч нього.

— Грай, братіку. Ти призабув, мабуть. Бач, ти й сам так змінився з лиця, що мало що впізнати. Тільки брови такі, як були, чорні, густі, і чуприна така кошлата, шорстка... Чого ти не граєш, скажи?

Устим нараз підвівся, став на весь свій високий зріст, а за ним підвелася й Уляна. Він поклав на крісло скрипку й поклав руки на Улянині плечі, пильно дивлячись їй у вічі.

— Уляно! — якось дивно, якимось придушеним голосом промовив Устим. — Я не вмю грати... Я ніколи не грав на скрипці.

— Брате! Що ти говориш мені? — немов і

собі сполошилась Устимових слів Уляна. — Хіба ти забув, братіку?

— Я не є твій брат! — раптово, як раптово приходять одчай і розпач, сказав Устим. — Але я мушу бути твоїм братом. Мушу! Коли тобі дороге мое життя, ти мусиш мати мене за брата.

— Хто ж ти є? — мало не закричала Уляна, тремтячи. — Ти його вбив, скажи мені?

— Ні, я його не вбивав, Уляно. Його вбили німці. Ми підбрали були його й інших після бою.

Устим коротко розповів, як було і як він дістався сюди, в Микитівку.

— Тепер воля твоя, дорога подруго! Можеш мене прийняти, можеш вигнати. Тільки я даю слово чести, вояцьке слово, що нічого з твоїм братом не робив. Знаю, розумію твоє і інших людей важке положення. Хочу допомогти тобі і їм.

— Значить, ти прийшов до мене, як брат, — тихо, немов крізь сон, промовила Уляна. — На його папери і під його прізвищем? Так. Я не знаю. Куди ж ти підеш тепер? Я не маю сили тебе прогнати. Залишайся в мене. Тільки будь обережним, тепер у нас гірше, як за війни.

— Добре, Улянко, сестро моя, подруго! Я все своє життя про тебе не забуду! Я буду тобі, як рідний брат!

— Добре. Будь!

Стояла глибока світла липнева ніч. У вікна Уляниної хати зазирали цікаві, мов діти, зорі, немов хотіли дізнатися-розпитатися, що нового

в її хаті. Але було вже досить пізно, тихо і глухо. Устим, по довгій піщій дорозі, швидко заснув, як каменем у воду впав. Тільки Уляна в другій кімнаті довго не могла заснути, зрідка схлипаючи.

„НЕ БРАТ!“

Старий Прибийбіда, Пилип Кіндратович, Грицьків батько, робив для колгоспу бочівки, лагодив вози та гарби, а також іншу дрібну всячину: борони, рала, плуги. Був він людиною поважною, солідною, мало коли встрявав у розмови з керівниками села, активістами, партійцями, членами сільради й правління колгоспу, але коли вже скаже яке слово, то не одного з пантелику зіб'є. Одного разу, коли до нього присікався голова колгоспу Роман Когут, ніби він робить для бочівок слабі обручі, так, що розлітаються клепки, Пилип Кіндратович відрубав Когутові:

— Не обручі слабі, а клепки, товаришу слово. Клепки слабі в нас . . .

Не знати, чи зрозумів той Прибийбідин дотеп голова, чи ні, а тільки Пилип Кіндратович так тоді сміявся, що Когутові аж ніяково стало. Був уже й не рад, що зачепив.

Гострий був старий Прибийбіда. В селян про нього була своя думка.

— Це, — казав дехто жартом, — селянський інтелігент. Вже як скаже що, то й професор не розв'яже.

І в родині був Пилип Кіндратович гострий.

суворий та вибагливий. Не один раз він мав свою, домашню, хатню дискусію з синем Грицьком.

— Хоч ти й на фронті був, з німцями воював, — казав він Грицькові, — а дурний, як огірок, і зелений такий же. Ти от кажеш, що червона армія німців побідила, пів Германії завоювала. А скільки вас вернулося назад? Якими вернулися? І що принесли з собою з фронту? Ось ці бочівки, що я їх роблю для колгоспу, оцю мою згорблену спину (при тих словах батько показував Грицькові худу гостру спину)? П'ятнадцять літ працюю над обручами, і досі вони слабі. А ти німців, кажеш, побідив.

Грицько справді не мав чого перечити батькові, коли бачив, як батько тяжко працює і як мало за те має. В батькових словах Грицько бачив правду і проти правди він не міг нічого сказати.

Але він уже багато чого перетерпів. Майже хлопчаком пішов на фронт, ще вуса не вибились, як слід, багато зазнав біди і горя, труднощів. Але йому здавалось тепер, що все те, що він пережив досі, було маленькою краплиною супроти Уляниної зради. Так щебетливо біля нього звивалась, як ластівка біля свого гнізда, такою милою робилась перед ним, і майже сама натякнула про зустріч, бо — „Ти, Грицьку, ніде не буваєш вечорами!“ — казала, а потім отаке посміховище з ним вчинила. Немає, здається, більшого удару для хлопця, як відмова дівчини. Це таке приниження, що краще б

камінь на шию та в воду, аби люди не сміялись, аби сама дівчина не кпила, не глузувала: „Дістав, мовляв, одуда!“

Батько другого ж дня ранком запримітив Грицьків неспокій, але нічого не хотів йому казати. Знав бо, що найліпший лік людині, коли в неї щось не так, — перекипіти самій у собі. Тільки мати висловила своє спостереження:

— Щось ти похмурнів, сину. Ще позавчора був такий веселий прудкий, а сьогодні — наче хто з прядки витяг.

Ранком Грицько пішов на роботу в МТС, як прибитий. І щойно він вийшов за хвіртку, як до Прибийбідного двору підійшов, кульгаючи на милицях, Степан Мазута, низький, присадкуватий, широкогрудий, з вівсяними бровами.

— Доброго здоров'ячка, Пилипе Кіндратовичу! — привітався він до старого Прибийбіді, що саме обтягав обручем нову бочівку.

— Дай Боже! — відповів байдуже Пилип Кіндратович, а потім цікаво зиркнув з-під лоба на Мазуту. — Чи може забув уже про Бога?

Мазута прикутильгав на милицях до двору Прибийбіді, вмотився на колоді коло нього, скрутив з газети махоркову цигарку й заговорив виразом повної поважності та серйозності:

— Ви, Пилипе Кіндратовичу, нащот Бога того, як його... Не дуже. Бо в наші времена, в епоху, сказати би, наступлення соціалізму на капіталістичеське оточення, Бог, Пилипе Кіндратовичу, ні при чому. Понімаєте?

Пилипові Кіндратовичу після тих Мазутиних

слів схотілося розбити на його голові бочівку. Але він здержався, тільки обруча в руці зігнув, зробивши з нього якусь химерну карикатурну фігуру. У тій фігурі він ніби бачив самого Мазуту. Мазута вів далі:

— І хоч наша, радяська значить, влада признала церкву і попов, то це, Пилипе Кіндратовичу, не що інше, як тактика. Понімаєте, що таке значить тактика?

Мазута показав свої зуби, дрібні, як у миші. Потім зареготався. Це роздратувало Прибийбіду.

— Ти що, Степане, — озвався злобно Пилип Кіндратович, — політграмоту прийшов мені приподавати, чи що? Чого прийшов сюди патякати? Діла не знайдеш? Іди собі геть!

— Та ні, я не політграмоту. Я тільки прийшов вам сказати, що з вашим Грицьком справи плохі. Залюбився, небога, в Уляну Безрідну, а Уляна на нього, як би вам сказати . . .

Старий Прибийбіда кинув свою працю й пильно прислухався до Мазутиних слів. Ці останні слова заінтригували старого; він відчув, як затремтіли його руки і наче ноги що підтяло. Це ж, мабуть, Мазута знає, чого Грицько такий похмурий та заклопотаний став, що й до миски не притягнеш.

— Ну, що Уляна на нього? — хвилююче перепитав Прибийбіда.

— Наплювала, сказати би, — ординарно відповів Мазута і знову засміявся заразистим їдким сміхом. — Він до півночі вчора на її городі

стирчав, як солом'яне опудало, у вікна зазірав, а вона не вийшла, бо другого має.

Цього було вже досить, щоб Пилип Кіндратович розлютився. Авже ж — як він, оцей рудоволосий, щелепатий недобиток, міг так глузувати над його сином, хоч би в тих його іржавих словах і правда була!

Пилип Кіндратович відсунув набік недокінчену бочівку й звівся з місця, очима вп'явся в Мазуту.

— Як ти сказав про мого сина, мазутина твоя душа, га?

Мазута хоч і на фронті три роки відбув, хоч і під гарматними стрільнями та під бомбами побував, а ще ніколи не мав такого страху, як оце тепер перед старим Прибийбідою. На фронті, де кожної хвилини ждеш смерти, гармати не страшно, а тут, на мирному Прибийбідиному подвір'ї, — думав Мазута, — удара кулака страшно.

Але Пилип Кіндратович не зачепив Мазуту. Лише сказав твердо і грізно:

— Вийди з двору мого, негодю!

Мазута виплюнув з рота заслинений „бичок“ цигарки, взяв милиці, обіперся на них і мовчки покутильгав до хвіртки.

— Зря, Пилипе Кіндратовичу, недовольство на мене маєте. Я вам хотів, як лучче. Уляна не любить Грицька, а я для Грицька підходящу пару маю. Моя сестра Настя дуже за ним того, убивається. Чого ж би йому ще треба? Зря, Пилипе Кіндратовичу.

Та й вийшов, вірніше, вишкандибав з Прибийбідиною двору.

Пилип Кіндратович знову взявся за роботу, хоч вона не йшла йому тепер до рук. Йому нараз стало жаль, до щемоту серця, жаль сина. Майже вісімнадцятирічним узяли його на фронт, близько чотирьох років пробув він на війні, зовсім ще хлопцем, дитиною, можна сказати. Думав, що вже ніколи не побачиться з ним, що вже на все життя втратить єдиного свого сина, за яким мати проплакувала дні і ночі, а він нишком змахував рукавом з очей сльози. Слава Богу, веснувся, цілий і неушкоджений. Сподівався батько, що як мине війна і вернеться син, інше життя настане, кращі порядки заведуться, не такий колгосп важкий стає, більше волі і більше правди прийде. А, може, і зовсім колгоспи знесуть. Відновили ж церкви, священникам дозволили бути. Аж сталося, як не гадалося. Ті самі злидні, і та сама праця, і та сама неправда і неволя. Довге безпросвітне нужденне життя, як довгі холодні зимові ночі. Він, Пилип Кіндратович, та й мати, старі вже, не годні заробити як слід на прожиток, то й мусіли замість науки віддати Грицька до МТС. Отак, пробиваються, як можуть. Жаль старому Прибийбіді і себе, і матір, і Грицька. А тут ще той рудий Мазута з поганим своїм родом пнеться. Настя; — згадав Степанову пропозицію Прибийбіда, і від того йому стало досадно. Та куди ж тій Насті до Грицька? Мале, червонопике, кирпате. Та пашекувате, причіпливе, як муха. Тьху! — аж

сплюнув Пилип Кіндратович. А що Грицько на Уляниному городі товчеться, так що з того? Люди молоді, серця запальні та дужі мають, то й хай собі товчуться хоч до ранку.

Вечором Грицько повернувся з роботи таким же смутним, задумливим і мовчазним. Проминув батька в дворі, не обзиваючись ні словом, вже ступив був на поріг хати, як батько сам обізвався до нього:

— Чого такий ходиш, як хмара?

— А так, тату. Настрій такий. Матері ще не було?

— Ні. З буряків приходять пізно. Половина буряку загинуло — досяджують та пересаджують тепер, дідько його зна, що з того вийде.

— Це й Уляна ще не вернулася, — подумав про себе Грицько, а батька спитав: — Вечеряти є що?

— Є. Витягни з печі юшку з рибою. На комині сухарі візьми. Хліба нема, спекти нема коли. Та й я зараз іду. Вже очі молотка не бачать.

Грицько хотів був уже відчинити сінешні двері, як з-за воріт тонкий дівочий голос:

— Добривечір Пилипе Кіндратовичу і тобі, Грицьку! Що це ти в клубі не буваєш? Бач, фронтовик, за вітчизну бився, а такий неактивний!

Грицько впізнав за ворітьми Настю, Степана Мазути сестру. Хоч він не чув дотеперішньої розмови Мазути з його батьком, але відчув підсвідомо, що Настя шукає причіпки до нього. Та

він їй не те що не любив, а прямо ненавидів. Надто вже вона була задиркувата та зазнайкувата, хоч і не було чим зазнаватися, хіба що тим, що в газеті про неї написано, як про знатну комсомолку-буряківницю.

— Добре, прийду колись, — сухо відповів Грицько.

— То може сьогодні? — допитувалася Настя.

— Може й сьогодні.

— Приходь! — гукнула вона й зникла за роєм сусідньої хати.

Повечерявши, Грицько переодягся й справді рушив до клубу. Там щовечора збиралася сільська молодь, грала в шашки, доміно, дехто читав газети, інші правили різні теревені, хто про війну, хто про мир, хто про трудодні. Але цього вечора найбільшою новиною в клубі були розмови про поворот з фронту Уляниного брата Устима. Найбільше цокотіли про нього дівчата.

— Якби ти бачила, Маріє, що то за парубок! Я ще такого не бачила, їйбогу. Я ще знала його до війни, таке ще миршаве ніби тоді було. А тепер такий здоровий, такий високий, чуб, як у лева грива, а плечі такі широченні, що й у клубівські двері, мабуть, не вмістяться. Ото комусь судилося!

— А гарний який, красивий! Обличчя таке, наче на портреті намальоване, очі чорні, великі, іскристі, наче полум'ям з них б'є.

— І ти бачила його?

— Ні, не бачила, але мені розказували про нього.

Так Устим Безрідний став серед дівчат майже легендою. А як Грицько зачув, що до Уляни повернувся її брат Устим, він кинув у клубі Настю Мазуту, що оповідала йому про чудесне життя на землі колгоспній, та й подався просто до Уляниного дому.

— Який дурний, який дурний! — кляв себе по дорозі. — Та це ж вона з братом була вдома, як я під вікно зазираю до неї. Це ж Устим повернувся з війни, а я думав чорт зна що! Пху! Чого закохана душа не вигадася, з чорта святого зробить, а з святого — чорта!

Вечір був теплий та зоряний, з левад в село тягло запахом трав і вільх і від того запаху Грицькові ставало так весело, наче перед ним розчинилася брама соняшного, незбагненого далекого світу, що його можна лише вимряти.

Коли Грицько порівнявся з Уляниною хатою, зупинився біля хвіртки, прислухався. Ніде не чути було нікого. Дивне почуття огорнуло всю Грицькову істоту. Вона ж напевно в хаті і, саме в цю хвилину думає про нього, але не знає що він чекає на неї. Постукати в вікно? А як там брат, і вийде він, або озветься він. Що тоді Грицько скаже йому? А, зрештою, що ж бо тут такого, коли б і сказав, що хоче бачити Уляну. Адже він не дитина, хіба він не знає, не розуміє... А може її вдома нема? Ба й світла не видно в хаті.

Грицько відхилив поволі хвіртку, перейшовся повз хату — темно. А тоді, не помічаючи сам свого вчинку, перейшов подвір'я і пустився вниз, до

городу, де вчора на неї чекав. Може сьогодні вона сподіватиметься там на нього.

Раптом з-за темних силуетів соняшників, почув Грицько дівочі слова:

— Я не знаю, Устиме, що воно буде тепер, як мені людям казати . . . Люди заговорили про тебе, наче про китайця якого. Так і здається, що все село знає, що ти не брат мені . . .

— Уляна! — впізнав по голосі Грицько.

І ще більше, навшпиньках, підійшов до голосу.

— А ти кажи, що брат. Якби що — не впізнала, такий самий, як Устим. Довгі роки, змінився . . . На скрипці забув грати. Ти не бійся, я сам відповім за тебе.

Грицькові задзвеніло, загупало в вухах: „Кажу, що брат. Я сам відповім за тебе!“

— Значить — не брат! — застукало в Грицьковій голові, аж боляче стало. — А хто ж він такий? Полубовник, коханець — хто ж!

Тихцем, як заць, пробрався через густі кущі смородини, швидко перейшов подвір'я назад і опинився на вигоні села.

Забіг до клубу, відшукав очима Настю, відвів її набік і сказав рішуче:

— Насте! Я хочу з тобою говорити!

ПЕРШИЙ ВИКЛИК

Доки Устим зібрався йти на реєстрацію, його викликали самого, і то не до сільради, а аж до району. За кілька днів по тому, як він прибув у Микитівку, до нього прибув якийсь посланець і вручив йому під розписку запечатаного листа, в якому на фірмовій урядовій блянці було написано, що районний відділ МГБ просить його прийти до району. Устима всього стрясло, як він це прочитав. „Бісові душі! — думав Устим. — Не встиг оглянутися, обдивитися, ознайомитися з людьми, як уже рознюхали, псячі сини!“

Правда, Устим цю місцевість добре знав, бо ще за німецької окупації він тут оперував з своїм відділом, але все таки варт було б хоч трохи „очухатися“ в цьому районі. І хоч йому дорога до райцентру — Зборівки також була відома, то тепер вона наче інакшим напрямом пішла, ніби повернула вбік, за Крутий хутір, що за річкою та сосняком розташувався, а там... Дуб, ясен, ліщина, яри, вибалки, провалля. Густі і пахучі, соковиті ліси манили до себе. Устимові здавалося, що в цей мент він аж звідти, за кілька десятків кілометрів, почув той запах і ту лісову принаду.

А може це прояв страху? Може, цей потяг до

лісу, саме ось у цю хвилину, викликаний допіру
одним листом від МГБ?

Устим і справді завагався, чи йти йому в Зборівку, Він добре усвідомляв, що туди шляхи довгі, звідти — короткі. Боровся з найрізноманітнішими думками, припущеннями, уявами.

І все ж таки вирішив піти.

— У всяких бувальцях бував, спробую ще й емгебівського перцю скуштувати! — подумав Устим та й вибрався в дорогу.

Не менше передумала й пережила Уляна. Її становище, як їй здавалося, було навіть куди скрутніше, ніж Устимове. Справді, як вона могла почувати себе тепер?

Коли б хто міг заглянути в її душу, напевно зжахнувся б, розгубився б перед усіма тими болями, муками й терзаннями, які так виразно відбилися на дівчині; вона стала неспокійною, схвилювано тривожною.

Подумати: перед нею малювалися дивні картини життя, на полотнищі яких Уляна бачила то Грицька, якого вона не з власної волі скривдила, принизила, і який тепер навіть „добридень“ їй не каже, то Устима, і брата і не брата, який стільки приніс їй клопотів, що й сам він, Устим, не може собі уявити. Спочатку була прийняла його, як рідного брата, з сестриною любов'ю, а оце вже та любов уступається іншій, якійсь химерній, незбагненій. І в усьому тому крутежі життєвих полотен Уляна бачила і страх, і надію, і смуток, і радість, якийсь химерний трепет душі.

Устим оповідав Уляні, що він донедавна був командиром загону Української Повстанської Армії на Волині й Закарпатті, що його справжнє прізвище Максим Решітко. Родом він теж із недалеких країв — з Херсонщини. І теж був у червоній армії, як і Улянин брат, був посланий на фронт, але звідти втік і перейшов до українських повстанців, до тих, які боролися й борються за волю полтавських садів, херсонських степів, поліських лісів, за честь і свободу батьків і матерів — за Україну.

Уляна слухала Устима, як колись у дитинстві матеріні оповідання про далекі красиві краї, про які тільки в книжках писалося.

А тепер Устим говорив про Україну. І хто його зна, може таке бути чи ні, щоб з кількох разів, ба навіть з одного разу почутого про щось, повірити і навіть захопитися тим „щось“?

Справді. Скільки живе Уляна, вона майже нічого не знала про Україну. Жила, працювала, ходила по землі, милувалася розкішними левадами й садами, лісами й перелісками, волошками й чебрецями, блакитним небом і сліпучим сонцем, а не знала, що ця земля і все, що є на ній і над нею — Україна. Ні. Вона знала, що це таки Україна. Тільки не знала, чи отакою вона повинна бути, чи ні. І хіба може бути іншою Україна? Тут же немає ні пана, ні капіталіста, ні наймита, як колись було. Всі рівні. Всі працюють у колгоспі, всі одержують трудовні і всі бідують. Ну й що з того? Он у газетах пишуть, що за границею ще гірше, що там люди вмирають з голоду.

Он Степан Мазута та Настя завжди на зборах кажуть, що в Германії люди в чергах за хлібом б'ються. Хіба то життя? А Устим каже, що Україна не такою повинна бути, без колгоспів, сама, незалежна, самостійна. . . Гі, чудний який Устим!

Передумує отак Уляна і думки своєї лякається. Вона і вірить Устимові, і боїться. Не його, ні. Їй було лячно через один лише помисел: тут він не вховається довго. Надто багато поганих людей розвелось. І вже думкою шугнула до Степана і Насті Мазутиних. Ой, недобрі то люди!

Та ще щось цей виклик до району. Пощо його викликають?

Коли він дістав листа від якогось незнайомого посланця і перечитав його, Уляна бачила, як він змінився на обличчі, як похмурнішав, брови стяглися так, ніби вони клеєм зліпилися. Спитала: „Від кого це?“, але Устим не відповів. Тільки сказав, як відходив:

— Може ще побачимось, Уляно! — і пішов хутко, кваплячись.

Довго дивилася йому вслід, а потім зітхнула, опустила руки й пішла на буряки.

Але вернімось до Устима.

Хоч який твердий та витривалий він був, але не можна сказати, щоб цим разом він був спокійним. Найбільше його непокоїли дві думки: признание Уляні і виклик до МГБ. Він, здається, за багато сказав Уляні. З другого боку — він не міг з собою довго ховатись перед нею. Вона й так з першого дня побачила одну дрібну, але досить помітну різницю між ним і її справжнім братом.

Убитий Улянин брат ще з дитинства мав на правій руці великий шрам (у косарку замах був руку), а Максим не має цього. Для чужих людей це річ непомітна, а для рідних — явна. Але це — пів лиха. Гірше з викликом у район. Тут треба мати людську витривалість, щоб не дати з першого маху зловитися в мішок. Устимові не вірилося, щоб МГБ так швидко довідалося про нього. А втім . . . Це спритні bestii.

Ішов Устим до Зборівки пішки. Не хотів у колгоспі коня просити. Та він і пішки вже так звик ходити, що і втоми ніколи в ногах не чув. Тим паче тепер, за думками, не зчувся, як перед ним показалася Зборівка. Низькі кам'яні будинки, як жуки, розповзлися по широкій низині, оповиті темними смугами лісів.

Устим перекинув на друге плече скинутий від спеки темносиній піджак (Уляна братів костюм дала) й спустився збитою колесами возів та авт і кінськими колитами дорогою вниз.

Біля сірого триповерхового будинку МГБ було безлюдно, порожньо, наче це місце хто закляв. Устим не знав, куди сюди заходити і не було ко-го спитати. Він деякий час стояв, розглядаючись на напис на будинку: „Зборовское районное управление Министерства Государственной Безопасности СССР“.

— Добра безпека! — подумав Устим та вже рушив був на другий бік будинку шукати входу, аж це звідкись узявся чоловічий голос:

— Ге, товаришу дорогий, та якими ж це вітра-

ми тебе занесло сюди? Диви, та це ж Безрідний Устим!

Устим і не спам'ятався, як перед ним виросла постать кремезної, високої людини, молоді віком, десь біля тридцяти буде, з худим продовгастим обличчям і крочкуватим носом, з буйною шевелюрою. Міцні м'язисті руки з засуканими рукавами розхрістані сорочки говорили про те, що з цим чоловіком не варт було б заводитись у якійсь гострішій суперечці, хоч це до Устима, либонь, не стосувалось, бо в Устима теж не бракувало м'язів.

— Не впізнаєш? — знову з піднесенням мовив до Устима зустрінутий чоловік у розхрістаній сорочці.

Устим мусів, звичайно, казати, що „впізнає“, хоч ця роля, накинена йому вперше баченою в очі людиною, була надто заважка.

— Аякже, аякже! — заговорив Устим, удаючи, що він цього чоловіка знає з дитинства і собі радіючи з тієї зустрічі. — Що ж це ви, чи то так, вибач мені, ти... Що ти тут робиш, друже? (Чорт його зна, друг він чи ні, і чи на „ви“ чи на „ти“ називати цього шибайголову?).

— О, ти питаєш, що я роблю? — патетично вигукнув незнайомий „друг“. — Ти спитай у дитини, у старого й молодого, кожен тобі скаже, що робить Савелій Гачок!

Устимові аж відлягло від серця: тепер уже він знає, що цей тип називається Савелій Гачок.

— Це ще тільки ти не знаєш, — вів далі балакучий Гачок, — бо недавно, видать, з фронту

прийшов? А тут тебе за вбитого щитали. Ожив, значить, воляче серце маєш.

— Такі, як ми, не вмирають швидко, — ще дужче підбадьорив Устим Гачка.

Той захоплено заблищав зеленкуватими очима.

— А ти не забув, як ми з тобою перед війною маленькими лопатками окопи вчилися копати? Пригадуєш ти одного разу колупнув землю, а звідти якийсь слимак виліз, а ти тоді ходу!

Гачок раптом розсміявся, так голосно, що чути було десь на другу вулицю містечка. Від того сміху Устимові хотілося поспробувати, чи справді Савелій має міцні руки та плечі, як вони видаються.

— А ти тоді ходу! — продовжував кризь регіт оповідати Савелій. — Ото, думаю, вояк буде! А я тоді того слимака в руку, та як придушу, як придушу, до смерти задушив клятого. Е, ти не знаєш, Устиме, скільки Савелій Гачок усякого барахла передушив. Німців душив, своїх гідр контрреволюційних душив, і тепер не дам їм пощади. Не дам!

Савелин сміх перетворився раптом у дивовижну лють. Він увесь почервонів, тіло його затрусилось, а ніс, здавалося, цілковито зробився гачком.

Устимові стало гидко. Отака затята сталінська bestія, скажи на милість! І він же ото вірить у правоту свого сказаного!

— Що ж ти все таки робиш, Савелію? — вже сміливіше запитав Устим, бажаючи встановити,

з ким має діло, хоч уже й зі сказаного Савелієм можна було мати образ про нього.

Савелій зігнувся в справжній гачок над Устимом і пошепки сказав йому:

— Партії і владі допомагаю ворогів народу той . . . Понімаєш?

— Понімаю, — тим же словом відповів Устим. — Але ти мені вибач, я мушу йти в службовій справі. Може скажеш, де ти живеш?

— Аякже, скажу, Устиме, обов'язательно. Он там, за конторою „Заготзерно” вулиця Кутузова, дом номер 5. Запиши та заходь другим разом. Харашо?

— Харашо! — відповів Устим, записав Савелію адресу й попрощався, спрямувавшись до другого рогу будинку МГБ. У Савелія не хотів питати, куди тут входить, хай не знає, бісова личина.

Вже відшукавши вхід та переступивши поріг будинку, Устинові нараз промайнули страшні, полохливі думки: „Степан Мазута, його сестра Настя, Савелій Гачок . . . Як їх багато, ткачів те-нет большевицького павутиння! В що перетворилась Україна!“

В коридорі, біля східців, що підіймалися нагору, сидів за столиком круглопикий дижурний. Устим показав йому викликовий лист до управління МГБ. Дижурний деякий час дивився на Устима очима купця, що купує твариняку, ніби міряючи, скільки цей товар може важити, а потім виписав йому перепустку й сказав:

— Перший етаж налево, п'ята комната.

Устим тихо постукав у двері „п'ятої комнати“. Звідти, з-за вузьких високих, зеленою клейонкою чи чимось до того подібним, оббитих дверей, почувся голос: „Пожалуста“ і Устим відхилив двері.

У кімнаті застав він чоловіка у формі службовця МГБ і, як підказував перший Устимів погляд на його відзнаки, був, мабуть, лейтенантом безпеки.

Устим подав лейтенантові викличний папірець і відрекомендувався:

— Устим Безрідний.

Лейтенант задоволено посміхнувся й зробив такий вираз обличчя, ніби щойно проковтнув кусень добре зісмаженого курячого стегна.

— Кротов. Лейтенант МГБ. Сідайте, будь ласка.

Кротов говорив по-російському. Але Устим не менш знав російську мову, як лейтенант. Армія ще до часів підпілля дали добру „виучку“.

— Так ви кажете, товаришу Безрідний, — почав мову Кротов, — живі, здорові, з мертвих, як кажуть, воскресли? Живущий, невмирущий советський народ! — похвально висловився Кротов.

Устим сприймав це, як підступ. І хоч він сидів супроти Кротова у м'якому вигідному фотелі, все ж більше тримався на ногах, ніж на сидінні, готовий кожночасно схопитися й кинутись у двобій із Кротовим.

Але Кротов, на диво, був і далі лагідний і навіть надміру добрий. З виразом повної добродушності на віспуватому обличчі, він розпитував Устима, як життя, чи оприділився вже де на роботі, як село, колгосп, які настрої по війні. Устим відповідав так, як людина з зав'язаними очима ходить в лябіринті. Навмацьки, тихо, обережно.

Згодом Кротов вийняв із шухляди стола якусь паперову течку, витяг звідти фота й показав їх Устимові.

— Це, якщо не помиляюся, будете ви, товаришу Безрідний?

Устим відчув, як йому кров забурлила по жилах, але він усіма своїми силами намагався не подавати жадного знаку збентеження. Устим дивився на кілька фотокарток, підсунених Кротовим, і сам не міг розпізнати, хто це: чи він, Максим Решітко, удаваний тепер Устим Безрідний, чи той справжній Устим Безрідний, Улянин брат, якого забито? Ті самі очі, те саме обличчя, брови, ніс, чуприна, тільки одягу не розібрати. І не розбере Устим-Решітко, для чого це підсовує Кротов оці картки? „Впіймався“, — майже переконано думає Устим, але відповідає Кротову стримано, з виявом повного спокою:

— Так, це я, товаришу Кротов!

— Ну, то і харашо. Ви не забули ваших розмов із іншим товаришем ось у цій кімнаті кілька років тому, перед війною? Ну, це буде п'ять-шість років.

Устимові трохи ніби полегшало, але він не знав, про що власне йдеться. В таких випадках нічого не лишається робити, як підтверджувати все, що кажеться запитуваним.

— Аякже. Все, буквально все, до ниточки пригадую. О, то була прекрасна розмова, товаришу лейтенанте! (Прекрасною може бути за всяких умов — чи то сказано іронічно, чи в прямому розумінні, і чи була б то брехня, чи правда).

— Значить, ви не відмовляєтесь і тепер від тодішньої умови, здійснення якої перервала війна з німецькими фашистами?

— Звичайно, ні, не відмовляюсь.

Устим говорив ці слова так, ніби підрубав під собою вершок дерева, на якому сидів. Про що він перед війною мав говорити ось у цій кімнаті, про яку умову, — дідько лисий його знає, але що ж тепер він інакшого міг сказати, крім згоди, коли найменше заперечення може вийти невпопад? Одно для Устима стало ясно, що його сюди викликали не для арешту, що тут розграється надзвичайно заплутане дійство, але відразу годі збагнути.

Всі плутані Устимові здогади й міркування розв'язав сам Кротов.

— Нам потрібні нові, свіжі робітники на допомогу органам державної безпеки... безпеки нашої родини, товаришу Безрідний. Ви розумієте, ви повинні зрозуміти, що війна наробила багато уцербів. Багато розвелось ворожо настроєних проти власті. Фашисти, українські

буржуазні націоналісти не оставили своєї роботи без сліду. Словно, нам нужні люди, надьожні, виработані, крпкі, стійкі. З вами ж про це ще давно говорено, як з надьожним тоді комсомольцем, а тепер... Ви ще не в партії? Ні? То будете. Ми всьо зробимо, всьо буде харашо. Со-гласні, товаришу Безрідний?

— Он куди потягнув, гемонська душа! — подумав про себе Устим. — Мало їм Гачків, Мазут і багато інших.

— Добре, згоден, товаришу лейтенанте! — встав Устим і майже по-військовому відрубав Кротову. — Я давно про це діло мріяв, я змалку безпеку любив...

Устим з радости, що ось так обернулася вся його справа, виголосив перед Кротовим коротку, але палку радянсько-патріотичну промову, від якої Кротов заяснів, як повний місяць у безхмарному небі.

По тій парадній словесній дефіляді Кротов по-вів Устима в іншу кімнату і там полагодили „формальні справи“. Там само Кротов видав Устимові записку до голови райвиконкому з проханням призначити Безрідного секретарем сільради у своєму ж селі — Микитівці.

— Мусите десь оприділитись, щось робити при тій всій справі, — пояснив багатозначно Кротов Устимові. — Секретарем сільради буде найбільш підходящо. Матиме до діла майже з усіма дорослими людьми.

— Та це й для мене таки підходящо, — задоволено подумав Устим. — Бути підпільникові на посаді секретаря сільради — чого ще краще треба?

Взявши в Кротова записку до РВК¹⁾, Устим весело розпрощався з Кротовим і пообіцяв йому „давати“ все, чого хотітиме його ненаситна пелька.

¹⁾ РВК — районний виконавчий комітет.

МІЖ ЛЮБОВ'Ю Й НЕНАВИСТЮ

Коли Грицько вивів Настю з кльобу на ганок, а потім між акації, що ростуть довкола, він хотів їй одразу, з опалу, не застановляючись ні перед чим, сказати: „Я хочу одружитися з тобою, я хочу, щоб ти була жінкою моєю!“ А як став віч-на-віч з нею, в нього нараз відібрало всі слова, у жилах відчув якийсь холод, наче перед ним стояла не Настя, а рудоволосий німець на фронті з оголеним багнетом.

А Настя вже вся пригорнулася до його гарячих грудей, обійняла і поцілувала жагуче, пристрасно.

— Кажи! Я слухаю тебе, Грицю. Я ж тебе люблю несамовито, безумно. Моя душа, серце моє, вся я належу тобі, любий, коханий мій!

Грицькові моторошно стало від тих до божевілья пристрасних Настиних слів. Власне, не так моторошно, як неприємно, ніяково. Він і сам не сподівався, щоб оця дурна задавакувата дівчина, яка лізе з своїм носом у кожную сільську, громадську й політичну справу, куди її просять і не просять, і де вона розуміється й не розуміється, зрештою, брутальна своєю поведінкою не лише в стосунку до своїх однокласників, а й до старших людей, — щоб оця дівчина мала стільки почуття

любови й відданости людині. Але при всій своїй розчуленості, клятві на вірну любов Грицькові, Настя не могла зворушити Грицькового серця, бо він її не любив, ні зовнішньо, ні внутрішньо. Ще коли не бачиться з близька — не така вона йому противна, а як побачить, притулиться до нього, Грицькові стає противно.

— Я нічого не скажу тобі, Насте! Я хотів сказати, але тепер не можу.

— А пощо ж ти вивів мене сюди? — Голос Настин тремтів.

— Я думав поговорити . . . отак, про комсомол, про наші діла сільські.

Настя як не сльозами заллється.

— Ти ж про комсомол і в клубі міг мені сказати! Ти дуриш, ти неправду кажеш, смієшся з мене.

Дівчина розпучливо здригала. Здавалося, що найміцніше серце могло б розм'якнути перед її муками. Але Грицько спокійно відповів:

— Як хочеш, а я тепер не маю чого казати. Я йду додому. До побачення!

І вже руку простягнув Насті, щоб прощатися, аж Настя спаленіла вся, труснула своїм невлад зачісаним волоссям, а тоді Грицькові, як з кулемета, сипнула найбільшими набоями свого впливу на хлопця:

— Ні! Ти не підеш від мене! Не підеш! Я знаю, тебе до Уляни тягне, але я не допущу тебе до неї! Коли хочеш добра — будь моїм другом, будь моїм любимим чоловіком! А ні — ніколи і нікого більше тобі не бачити!

У тих Настиних тремтких, хвилюючих словах Грицько чув явну погрозу, але яку саме — він не знав і не міг знати, бо чим же вона могла йому погрожувати? Ті слова погрози роздратовали Грицька ще дужче. Він досить уже бачив і досить пережив, хоч молоді літа має, досить мав усяких небезпек і погроз, і то від чужих людей, а тут своя ось, односельчанка, товаришка, з погрозами виступає!

— Що хочеш роби, а я більше з тобою не хочу бачитись! — сердито випалив Грицько і випручався з Настиних стисків рук.

Навіть до клубу більше не повертався, перестрибнув через невисокий паркан і зник у темряві. Вже він не чув, як Настя услід йому гукала:

— Стривай! Я тобі зроблю, хлопче, що ти білих медведів уздриш! Я знаю, чим твій батько дихає, що проти колгоспів і проти мого брата говорить. Я все скажу і ти тоді пам'ятатимеш Настю!

Вечір був тихий, зоряний, пахучий. Було так само тепло і від тієї вечірньої тепліни, зоряности та пахучости повітря, налитого соком вишневих та яблуневих садів, білих акацій і лип, робилося легко і приємно, хотілося стати отак поміж широких криластих лип, що понад дорогою росли, якою вертався Грицько від Насті, розстібнути сорочку, виставити груди і дихати, широко, просторо, до охмеління. Але він не міг зупинитися, бо його гнала вперед якась невідома сила,

така приваблива і могутня. Невідома сила! Хіба ж вона й справді невідома?

Грицько усміхнувся сам до себе.

— Та це ж Уляна тебе жене від Насті, її воля, її сила, попри всі твої бажання зупинитися, врости в землю і ні руш до неї! — міркував Грицько, обминаючи одна за однією липи.

Якби хто бачив, якби хто відчув, яким жалюгідним виглядав Грицько! Йому обличчя паленіло від сорому перед самим собою. Вояк непереможної радянської червоної армії, який від Сталінграду до Берліну фронт пройшов, обкидуваний землею, болотом, снігом, гранатометними набоями й гарматними стрільнями, без ліку дивився смерті в очі, — ніколи таким маленьким, таким до нікчемности мізерним не був, як оце тепер. Бігає від Уляни до Насті, а від Насті до Уляни, як цуцик з піджатим хвостом, як мала дитина за м'ячиками, як . . .

— Слабодух! Мізерія! Нікчемна!

Як тільки не лаяв сам себе Грицько, що перед дівчиною отак може розкиснути, розтанути, як на вогні віск, і все ж таки йшов, ні, не йшов, а біг до Уляни, яка немов би ось тепер визирала і усміхалась до нього з-за кожного стовбура липи. Кожна тінь, кожний шорох листу чи гілки — Уляна. Кожний далекий чийсь голос дівочий, сміх, пісня — Уляна. Кругом була біля нього Уляна і Уляна. І вся та божевільна уявність замикала перед Грицьковими вухами почуту ним колись розмову Уляни з чоловіком, який був

братом її — Устимом Безрідним, але який не називав себе братом. Привид? Галюцінація?

Але, стривайте. Грицько ж знову чує якусь розмову, порівнявши з Уляниною хатою. Авжеж, вона. Вона стоїть на порозі, у відчинених дверях, а перед нею—чоловік. Грицько став за липовий стовбур, прихилившись трохи та й слухає.

— І як вам сорому немає? Ви ж людина—старша, чесністю радянського воїна чванитеся, а лізете до мене, як найбезсоромніший парубійко. Ви ж самі знаєте, що я не пара вам! Ідіть геть від мене, дайте мені спокій!

Це — Уляна.

А у відповідь їй:

— Коли мені світ не милий без тебе, Уляно! Ти не дивись, що я без ноги, а я авторитет великий маю, я всьо для тебе ізробив би, якби ти тільки слово для мене добре промовила!

— Е, та це банькуватий Мазута Степан, щоб ти йому скис, нещаснюха! — впізнав по голосу Грицько Степана. — Диви, й воно туди носа суне!

Грицько сам не зчувся, як сплюнув, та так, що аж Мазута за парканом стрепенувся. А тоді бачить Грицько: взяв Степан Уляну за руку та й тягне до себе.

— Я ж тебе люблю, Уляно! — слинявить їй в обличчя.

„Слабодух! Мізерія! Нікчема!“ — знову вирвалася думка в Грицька про самого себе і раптом він відірвався від липового стовбура, смикнув

хвірткою, і опинився поміж Уляною та Степаном Мазутою.

— Добрий вечір, добрим людям! — привітався Грицько ніби чемно, стримано, а в самого кулаки були так стиснуті, що аж біль у руках відчував. — Про що ж це ви так любо розмовляєте? — сміючись, запитав Грицько Мазуту.

Уляна стояла ні жива, ні мертва. Раз, що вона цілком несподівано побачила перед собою Грицька, і серце їй знову забилося по-давньому, а, може, ще навіть дужче, а друге — що вона своєю дівочою інтуїцією вичула, що Грицькове привітання добром не закінчиться. А Мазута задрав догори голову та так з-погорда, владно і „авторитетно“, як він усе любив казати, промовив до Грицька:

— А тобі що до нашої розмови? Підглядав, либонь, чи що?

— Та ні, я не підглядав і нема мені діла до вашої розмови, а тільки от що, Степане, ти йди звідси геть! — серйозно, суворо сказав Мазуті Грицько.

— А ти ж хто тут будеш — брат, сват, наречений Уляни? Уляна тебе не любить і можеш не припрягатись! — не відступав Мазута.

— А тебе, значить, любить, так?

Грицько підступив до Мазути. Очі в нього блищали, як у вовка. Уляна перелякано замахала руками.

— Облиш, Грицьку! Степане, йди додому! Боже, ну й чого ти приходив до мене?

Грицькові жаль стиснув серце за Уляну.

Справді, за що дівчина має стільки мучитись? За оце бидло, що ні Уляні, ні людям у селі не дає спокою? І, може, не так за себе, як за Уляну, Грицько взяв обома руками за комір Степана й гукнув до нього сердито:

— Іди, мерзотнику, геть, бо вб'ю на оцьому місці!

Степанові Мазуті нічого більше не залишалося, як піти з Уляниного двору. Не встояти ж йому, безногому, супроти отакого дужаня, як Грицько Прибийбіда. Тільки вже з-за хвїртки гукнув Грицькові:

— Подумаєш, чи не авторитет знайшовся? Подожди, ти попам'ятаєш Степана Мазуту!

Та й пошкандибав собі.

Уляна підступила до Грицька, протягла до нього руку.

— От і добрий вечір тепер! Ти на мене сердишся, Грицьку? Чого ж тебе ніколи не видно?

— Ні, не серджуся. Устим дома?

— Нема. У районі він. Щось довго немає...

— То ти сама?

— Сама.

— Хочеш, до левади пройдемо?

Уляна опустила голову.

— Чого? — сама не зчулась, як їй вирвалося з грудей те слово, і не відчула, як те її запитання, холодною водою обдало Грицька. От так тобі, маєш! Ти до неї ішов як до рідної, близької, любої, котра сама ж призначала побачення, а вона тепер: „Чого?“

— Ну, як чого? Пройдемо, поговоримо. —

Грицькові затинались слова. — Глянь, Уляно, який чудовий вечір! Скільки зір на небі...

— Говори тут. Я радо слухатиму тебе. А на леваду не хочу — скоро може брат приїхати.

„Брат”, — майнуло в Грицьковій голові. „Брат” — ударило вдруге, сильніше, зручніше. „Брат” — прозвучало і втретє, майже вже болісним ударом.

— Слухай, Уляно! Я буду говорити тут. Скажи мені, чи то твій справжній брат, що оце прийшов із фронту?

Уляна зблідла. Вона стояла при зоряному світлі вся бліда, немов береза. Вона ніколи не гадала, щоб Грицько щось знав про Устима. Її серце калатало, як дзвін на пожежний сполох. Навіть просте Грицькове око могло запримітити ту Улянину збентеженість. Але Уляна за кілька хвилин павзи опанувала себе і, стримуючи хвилювання, сказала:

— А який же, глиняний чи дерев'яний? Бачив же либонь сам, чи не впізнав? Справжній брат.

— А я думав, власне, я бачив його з тобою і думав, що то хлопець який твій?

Уляна полегшено зітхнула.

— Смішний ти, Грицьку! Який же в мене може бути хлопець? Я нікого не маю.

Грицько наче ціле Дніпро, з військовим спорядженням, переплив — так був стомився від чекання на Улянину відповідь і так тепер полегшено зітхнув, немов на берег виліз. Але лишень на берег. А от далі вже нема сили руши-

ти. Стоїть він на нижніх сходах порогу і вагається піднятися вище, ближче до Уляни, щоб виразніше глянути їй в очі, впізнати в них думки Улянині.

— То, може, тут присядемо, Уляно? Чого нам стояти на порозі, перед очі людські?

— Я не хочу сідати. Я йду до хати. Хай іншим разом. Тепер пізно вже.

Не знати, з яких міркувань Уляна дала отаку відмову, чи вірити їй у щирість сказаного, чи ні, а тільки Грицькові знову здалося, що він із берега зсувається у воду. І чим нижче він спускався, чим далі від Уляни віддалявся, тим холодніше, трепетніше ставало для нього.

— То коли ж, Уляно? Скажи, коли до тебе прийти? Я завтра прийду — добре?

— Я не знаю. Як приїде брат — хто його зна. Я маю тепер багато клопотів біля нього: обшити, обіпрати, — такий занехаяний прийшов. Не гнівайся на мене, Грицьку! Ми ще побачимось не раз. До побачення!

Уляна попрощалася й зачинила за собою сінешні двері. Грицько деякий час не міг відірвати ніг від порогу, наче той поріг колодою пристав до чобіт.

— От тобі й маєш! Настю покинув, Степана прогнав, а Уляна сама пішла! Що ж воно діється навколо?

Грицько силою відірвав від Уляниного порога ноги й почвалав повільним, немов п'яним, кроком у село й завернув до двору продавця крамниці сільської кооперативи.

— Дайте, Іване Федоровичу, — мовив він стомлено до продавця, — оселедця й півлітри. Щось на душі лежить, немов гадина яка, зігнати мушу.

Продавець потягся під лаву за півлітрою, а з шафи вийняв оселедець — для нещасних випадків завжди в хаті в себе мав, щоб пізньої пори до крамниці не бігати.

Грицько тут же, щоб не йти додому з горілкою, „роздушив” півлітру з продавцем і йому, немов, полегшало на душі, „гадюка” була зігнана.

ЗАГАДКОВЕ ВБИВСТВО

Був уже вечір, коли Устим вийшов з райвиконкому з папірцем призначення на секретаря Микитівської сільради. Засидівся там. Як почали розпитувати про фронти, про се, про те, як почали!..

Тепер вулиці були людніші, хідники чимраз густішали пішоходами. Від засвічених ліхтарів на довжелезних стовпах подало блідо-жовтаве світло, а від стовпів ішли тіні, високі, згорблені, незграбні, схожі на силуети каторжників. Устим уже зібрався був іти додому, вже й на ту вуличку звернув, що на Микитівський шлях виводила, коли знову де не візьмись — Савелій Гачок. Ніби зумисне стежить, бестія, винохує, вивідує.

— А, дорогої братухо! — вигукнув Савелій з такою ж бадьорістю, з якою він уперше був побачив Устима. — Видать, діла тут у тебе неплехі, коли ти, сказати би, задержався тут так довго.

Савелій підморгнув товстою кудлатою бровою, ніби пес хвостом махнув. Устимові хотілося з усього розмаху гелепнути кулаком у ту брову.

— Бігає за тобою, як цуцик, — подумав

Устим, але змирився, бо свідомий був своєї ролі, яку треба буде виконувати до кінця. Тому навіть спробував був приємно посміхнутися до Савелія, хоч з тієї усмішки лише рот скривився.

— Та діла неплохі, — повторив за звичкою Устим. — А ти ж куди оце?

— Правду сказати, — заторохтів, як поламаний віз по вибоїнах, Савелій, — я тебе піджидав, Устиме. Зайдімо, братухо, до мене. Знаєш, скільки пережито нами, скільки годов фронтів пройшли, не видалісь скільки. Зайдьом, брат, вип'єм, поговоримо. Ага, кстаті сказати, у мене жена прекрасна єсть, там така братухо, що во всьом свете не сискать!

Устим сміявся в душі з мови Гачка.

— Каліка! Морально-духова каліка! — думав Устим, рушаючи хідником у напрямі до Савелія Гачка. — Це ж устократ гірше, ніж каліка фізична. Хай би в нього ноги, скажімо, не було, але зате були б у нього чисті і душа, і серце, і світлий, ясний розум, честь, совість; уся решта його, крім ноги, була б здоровою, сильною і могутньою! А так, увесь цілий, здоровий, а насправді — каліка! Порожній порожнісінький, як перестарілий, вицвілий гарбуз. Ну, і як до нього ставитися? Перевиховувати, жаліти, чи отак от, як він казав про того слимака, взяти в жменю і — розідерти?

Протягом усієї своєї боротьби Устим не стикався з такими проблемними питаннями, з якими він зустрівся тепер ось тут, у цьому неве-

личкому, далеко від центру закинутому глухому і сліпому містечку.

— Що ж, поживемо ще побачимо!

Савелій Гачок і Устим Безрідний доходили вже до будинку, де жив Гачок. Це був, здається, його власний будинок, одержаний ще в спадщину від батьків.

До кімнати Савелія Устим ішов крутими вузькими східцями вгору, при чому східці не були освічені і він дерся навромацьки за Савелієм. Устимові стало якось і дивно, і смішно. Коли б Савелій знав, кого оце він веде цими чорними східцями до себе в хату, він напевно полетів би з страху вниз коміть головою. Або коли б знали його, Устимові, друзі, якими чортівськими лябіринтами ходить тепер він по землі своїй і не своїй. Кожний отакий вузький коридор, кожні отакі от круті східці можуть одного якогось дня стати Устимовою загибеллю.

На порозі Савелиної хати обох приходців зустріла господиня — Савелина дружина. Молода, середнього росту, огрядна, цупка, як кажуть, з продовгастим, витончено різьбленим, обличчям, з елегантною зачіскою і зеленою стрічкою в чорному, аж смугастому волоссі на голові, вона з першого ж Устимового погляду видалася йому набагато інтелігентнішою, розумнішою і взагалі поряднішою людиною, ніж її чоловік Савелій. Вона й справді дуже привітно та чемно привіталася з Устимом, відкрекомендувавшись:

— Наталія Іванівна, Савина дружина.

Оці проказані слова „Савиною дружини” якоюсь невидимою голкою шпигнули Устима і вплили животворний струм, від якого Устимові нараз стало радісніше, солодше; він ніби прийшов до своєї людини, такої близької і дорогої. „Наталія Іванівна, Савина дружина”! Та ж так ніколи не сказав би ані Савелій, ані Мазута, ані навіть Грицько Прийбийбіда чи сам секретар парткому або голова райвиконкому! Не „Савелина”, а „Савина”, не „жінка” чи „жена”, а „дружина”! І скільки в її голосі вичуто Устимовою душею чогось такого, чого йому важко було знайти в будь-кого іншого, навіть в Уляни.

— Сідайте, будьте ласкаві, — запрошувала Наталія, прибираючи стіл. — Ми кожному гостеві раді. Кожна добра людина, що своя родина.

„Яка ж вона мила, яка вона добра!” — споглядав скоса Устим на Наталію.

Савелій попросив Устима почекати на нього, бо він мав піти закликати ще когось, дуже доброго свого приятеля, з яким хотів познайомити Устима. Дружині наказав „розважити” гостя та приготувати гідну вечерю і випивку, поки він повернеться з своїм приятелем. По тому розпорядженні Савелій вийшов.

Савелина „приймона” була невелика, досить добре вибілена та обвішана різними картинами й портретами, які майже всі говорили про перемогу Советського Союзу над фашизмом та про героїзм советського народу і „його” армії.

Були між тими картинами і портретами також фотознімки Савелія Гачка і Наталії Іванівни.

Устим запитав дозволу, чи можна йому оглянути фота, і Наталія Іванівна радо йому дозволила. Сама носила з другої кімнати тарілки, тарільця, ножі, виделка, ложки та різну страву: краківську ковбасу, паїсну ікру, варену холодну свинину, потім різних ґатунків рибу, томати, огірки, а також пляшки горілки, вина та жигулівського пива.

Розглядаючи фота, Устим найбільше зосередився на одному з них, а це — на фоті Наталії Іванівни. Воно було якесь особливе з-поміж усіх інших. Одягнена в теплий чоловічий піджак, закутана великим вовняним платком, у валянках, Наталія Іванівна стояла серед якогось подвір'я, держачи в руках дерев'яну лопату. Двір був завалений снігом, і тільки від її ніг ішла до хвіртки розчищена дорога.

Устим наче заворожений був тим фотом.

— Це ви, Наталіє Іванівно? — запитав Устим, повертаючись обличчям до Наталії.

— Я, — усміхнулася, молодо і привабно, Наталія, пильно глянувши Устимові в очі.

— А звідки це фото, вірніше, де ви фотографувались, вибачте мені за нескромне запитання. В Наталії Іванівни нараз погас блиск очей і вона тихо, з жалем у голосі відповіла:

— Нехай колись розповім. Ви ж ще не раз будете в мене, чи то пак, у нас, правда? Звідки ви будете самі? Теж із фронту? Мені говорив

сьогодні Сава, що він колишнього друга зустрів. Ви ще до війни знаєтеся з Савою?

Наталія Іванівна стільки сипнула Устимові запитань, що він не знав, на котре з них відповідати.

— Так, ще до війни знали, — сухо відповів Устим. — Вибачте, Наталіє Іванівно, чи не могли б ви мені подати склянки води? Знаєте, така тепер спека, а я чималий шматок дороги сьогодні пройшов.

— О, будь ласка, будь ласка. Тільки ви ось ситра випийте краще, або боржому. На спрагу буде добре.

Вона піднесла Устимові склянку боржому. Подаючи йому напій, завважила, які красиві очі має Устим, і яке лагідне, хоч і засмагле та ніби суворе, обличчя в нього! Він має бути надзвичайно доброї душі людина.

— Ви не маєте дружини? — якось дивно несподівано запитала Наталія Іванівна.

— Ні, не маю.

— Цілком самі?

— З сестрою.

— Важко самому.

— Важко.

— Воно й не самому не раз ще важче.

— А то чому?

— А так... Коли не любиш чоловіка...

Ті слова Наталії Іванівни були для Устима такою несподіванкою, що він не знав, що їй сказати на те. Хоч він добре розумів її, що ця

скарга не випущена на вітер, отак собі, про людське око.

— Ви не любите Савелія?

— Я ненавиджу його.

— Але як же ж бо ви виходили заміж за нього?

— Я не мала нікого з рідних. Уся моя сім'я вимерла в тридцять третьому. Тільки я одна залишилася, і працювала в Савелія за робітницю, як служанка. Оце на фотознімці я чищу сніг у його дворі, в його піджаку і його валіанках. Тоді я ще була дівчинкою. Я не мала більше що робити, як стати його дружиною, щоб врятувати своє життя. Але він мені нелюбий. Він такий хитрий, лукавий і підступний, що кожної хвилини берегтися треба. З тим своїм фронтовим героїзмом він так носиться, що мені вже гидко слухати його.

Наталія Іванівна сама не зчулася, як вона отак усе-все виповіла Устимові, людині, яку вперше бачить. Може це саме й сталося тому, що крім свого Сави вона нікого майже не бачить, усе в хаті та в хаті. А це зустріла людину, якій одразу все сказала, але, либонь, і не жаліла за тим. Тільки інший жаль і інша туга вкрадалася в Наталіне серце — коли б не так швидко відходив Устим від них.

У коридорі щось загупало і Наталія Іванівна пішла від Устима до дверей.

До кімнати увійшов Савелій із своїм приятелем, вигляд якого відразу видався Устимові за недобрий. Низьке широке чоло з кущем, як

їжакові голки, волоссям, випнуті кістляві вилиці, трикутне підборіддя і гострі, як щетина, очі — такий зовнішній образ Савелиного приятеля зустрів Устим. Савелій відрекомендував його Устимові:

— Кость Сапогов, командир відділу військ особого призначення по боротьбі з українськими повстанцями армії Бандери, нині знаходящийся в отпустці.

— Сапогов! — повторив прибулий так, ніби в роті клоччя жував, простягаючи Устимові короткі товсті руки.

— Безрідний! — відповів Устим.

Гості й господарі сідали до вечері. Устим пильно споглядав на Сапогова — так він йому в душу вліз. Але стривайте...

Всівшись за стіл та взявши чарки в руки, Устим пригадав собі, що він цього Сапогова звідкись знає. Це було, правда, давненько вже, а все таки він мусів його десь бачити, і то найбільше він упізнавав Сапогова по отому чортівському плескату чолі і їжаковому волоссі. А потім — руки. Такі пухлі, як у жінки. Га, чоло, волосся, руки. Та це ж таки він був. Отакі от м'які руки, а так тоді давили, тиснули, до божевільної втоми, до непритомности.

— Кость Сапогов! Куцолобий москаль! Та це ж увесь повстанський загін Максима Решітка знав його, як „Куцолобного москаля“! І кликали його так — „Куцолобий“!

Тепер Устим усе пригадав і перед ним Сапогов вималювався таким, яким він був кілька

років тому в своєму штабі советських „істребітелей“ українських націоналістичних повстанців. Тоді попався був йому до рук і Максим Рещітко-Устим Безрідний. Що він не витівав з Устимом, як не катував його, щоб дізнатися, де головний осідок командування Української Повстанської Армії. А тоді налетіли Устимові друзі, розбили штаб, визволили Устима, а він, Сапогов-Куцолобий, утік, анахтема—такий спритний був.

А тепер от Савелій привів його перед Устимові очі, як „приятеля“.

Сапогов теж закрутив носом, як побачив Устима, але подостатком випита горілка не давала йому, мабуть, добре зорієнтуватися в своїх спогадах і здогадах. Він уголос висловлював свої міркування:

— А в нас точнісінько такий, як от товариш Безрідний, був у полоні, в штабі по боротьбі з бандерівськими бандитами, значить. Тільки він якось так дивно називався, як його... От дурна голова, не пригадає... Як у Шевченка, той, як його, Залізник, ну... Ага, Максим, Максим, а як прізвище, то вже чорт його знає. А воно десь записано в мене. Ну, та чорт його бери! Вип'ємо за славу нашої могутньої родини, за славу нашої непобідимої радянської армії.

Сапогов, на диво Устима, дуже добре володів українською мовою, куди краще, ніж Савелій. Видно, добру школу пройшов, щоб легше було душити українців.

Всі знову підняли чарки і випили за дружбу

і знайомство. Савелій, підпивши, кинувся до Устима.

— Безрідний! Устим Безрідний! Та де ж ти там у бісового батька Безрідний! Врьош ти, сукин син! Врьош! Не Безрідний ти! Га?

Устим чітко вирішив, що він попав у спритно розставлені ворожі тенета. І Кротов, і Савелій, і Сапогов, усі, мабуть, оточили оце його і одурили, як наївного хлопчика, своїм нібито незнанням його, а тепер от завели по тих чорних східцях і знову поставили перед розправу того Куцолобого-Сапогова.

Наталія Іванівна аж злякалася отого несамовитого крику Савелія до Устима, але той переляк швидко минув. Савелій обійняв Устима і почав його цілувати.

— Не Безрідний ти, братухо, ні! Ти для всіх нас тут Рідний, з більшої букви Рідний! Ти розумієш, Устиме?

— Розумію, — відповів Устим, сам обнімаючи Савелія.

Устим зрозумів помилковість своїх здогадів. Але як би там не було, а ситуація його не дуже була завидна. Сапогов міг тепер викрити Устима кожночасно. При цій особі Устим довго в Зборівці проіснувати не зможе. І от саме в цю хвилину гостювання в Савелія, в Устима народилася думка вбити Сапогова. Це єдине, що могло б відхилити небезпеку.

Сапогов напевно не знав Устимових намірів. Він раз-по-раз ковтав горілку, заминався ікрою, запивав „жигульовським“ та не без піднесення

оповідав свої героїчні пригоди з українськими націоналістичними бойовими загонами.

— Ви не можете зрозуміти, товариші, що то за люди — бандерівці. Та це не люди — чорти! Ні, гірше чортів. Це, як вам сказати, люди не нашої землі, не нашої планети. Уявіть собі...

Сапогов устав, розстібнув комір сорочки, витер хустиною спітніле обличчя і продовжував з запалом:

— Уявіть собі, ти його бий, шкіру живцем здирай, на вогонь, вибачте, голим задом садови, а він тобі — ні слова. Залізо у вогонь кинь — зашипить, а він тобі ні звуку, ні шепоту!

— Хто? — з жахом запитала Наталія Іванівна, загубивши за своїми думками нитку Сапогової оповіди.

— Та хто ж — кожний український націоналіст-повстанець. Ти його вбий, а він за своє — за самостійну незалежну Україну!

— А ви б їх залишили в спокої, — несподівано для гостей висловила Наталія Іванівна.

П'яний уже цілком Савелій схопився з місця, хапнувся до жінки.

— Кого, кажеш, залишити в спокої? Га? Бандерівських бандитів, головорізів залишити в спокої? Сволоч ти, мерзавка, чоловіка свого позориш, падлюка отака! Савелій чотири годи кров проливав за власть свою робочу, а ти, суко, за бандеровськую гадь заступаєшся!

Савелій розмахнув кулаком у повітрі, так, що аж електрична лампа в повітрі захиталася, і з усього розмаху вдарив Наталію в обличчя.

Жінка схопилася обома руками за голову, але було вже пізно. Густа червона кров потекла їй з рота, біла її блюзка червонилась на грудях.

Устимові цього було досить. Хоч у якій він скрутній обставині був, а все ж таки таке безчинство Савелія вивело його з рівноваги. Він ухопив Савелія за плечі і так його шарпнув до себе, що Савелієві мало голова не злетіла.

— За що ти жінку б'єш, дурню? — розпаленим Устим. — Що ж вона сказала тобі поганого? Сядь!

Та так пхнув Савелія на стілець, що той аж зубами клацнув.

Наталія Іванівна з плачем вибігла в другу кімнату і чути було, як вона там проклинала свого чоловіка.

— Ні, — подумав Устим, — їх треба таки вбивати. Ніщо вже не pomoже їм. Гачків, Сапогових, Кротових і інших, їм подібних, треба нищити, як найбільший і найнебезпечніший боляк на людському тілі.

Розмова більше не в'язалась. Наталія Іванівна в „приймній“ не показувалась. Савелій щось бурчав собі під ніс, лаяв дружину, але не чіпав — боявся Устима. А Сапогов так упився, що зліг на стіл і захропів. Савелій теж незабаром повалився на канапу й собі заснув. Устим підвівся з-за столу, постукав тихо до Наталіної кімнати.

— Я прийшов з вами попрощатись, Наталіє Іванівно! — сказав Устим і співчутливо додав:

— Жаль мені вас, Наталіє, але що поробиш, коли час такий...

Наталія Іванівна встигла вже обмитися, переміняти блюзу. Вона сиділа на своєму ліжку вся бліда й заплакана.

— Не відходьте ще, Устиме. Лишіться в нас, я знайду вам, де переспати. Куди ж ви тепер в отаку от пізню ніч підете?

— Я люблю ночі, як рідних братів своїх. До побачення, Наталіє Іванівно! Савелій і Сапогов сплять уже, догляньте за ними.

— Добре. Бувайте здорові, Устиме. Заходьте до нас частіше.

— Гарзд.

Наталія провела Устима по тих самих крутих сходах, аж до хвіртки подвір'я, а там подала йому руку, потім схилилася до нього так близько, що Устим чув віддих її грудей.

— Я вас не забуду, Устиме!

Устим зник у темряві.

*

Ранком другого дня до Кротова дійшло повідомлення, що вночі в будинку Савелія Гачка зарізано Костю Сапогова, а Савелій кудись зник.

В ОБІЙМИ СУДЖЕНОМУ

Стояв теплий передранок, свіжий, запашний, як повний келих пахучого трунку. Такого передранку наближався Устим до села. Перед ним уже сірів обрій, а згодом почав багрянити, так, немов би на тому обрії зачервоніли маки або троянди. Вечір і ніч залишилися позаду Устима. Разом із ніччю відійшла від Устима історія з Савалієм Гачком на його вечорі. Власне, не скільки відійшла, як прогнав її від себе Устим. Бо перед ним тепер поставав інший образ, інші передранкові контури, які його оточували. Село, Уляна, старий і молодий Прибийбіди, сільрада, робота, боротьба.

Село. Українське село на чорноземі, серед вишневих садів, пахучих лип і акацій, оповите квітучими левадами, прозорими річками. І таке обдерте, убоге, розтріпане — жебрацьке! День-крізь-день, з світанку до зорі, ба навіть уночі, товчуться в тому колгоспному селі люди, а діла з того, як з оси меду.

От і тепер — як десь на селі зчинився людський галас, шум. Ніби сварка там якась хором знялася. Гуде село, немов трясє ним хтось. Устима цікавість взяла, що там може бути?

І вже приспішив ходу, щоб швидше ввійти в

село. Аж на закруті дороги, біля ставка, що куняв між вербами, Устим завважив якогось чоловіка, який не то ловив рибу в ставку, не то збирався купатися в ранковій прохолодній воді.

— Хто б це там міг бути? — приклав долоню до чола Устим.

Чоловік, що вовтузився в густій траві над ставом, раптом повернувся до Устима і Устим розпізнав ранкову приبلуду.

— Та це ж молодий Прибийбіда! — сказав сам до себе Устим, а до Грицька гукнув: — Гей, парубче, що ти там робиш на світанку? Жаб ловиш, чи що?

Грицько струснув головою, закидаючи набік чуприну, ввібрав у штани сорочку і на оклик Устима попрямував до нього.

— Еге, жаб лювлю, — і собі жартома відповів Грицько, але сам був, як чорна рілля. Устим відразу впізнав, що за тим жартом ховається щось цілком нежартівливе. Очі Грицькові були недоспані, червоні, обличчя трохи припухле.

— Що ж сталося, вояче? — стиснувши Грицькову руку, запитав Устим.

— Нічого, ночував біля ставка.

— Ночував? То що ж ти, бездомний, чи як?

— Та ні, дім є, але в домі душно. Гаряче. До несамовитости пече, Устиме! Вчора вперше цілий вечір просидів за горілкою в продавця, а ніч оце тут проспав. Голова тепер, як бодня, набита...

— А що ж бо то з тобою сталося, хлопче?

Грицько скоса зиркнув на Устима. „Ніби й не знає — що сталося! — подумав. — Бач, як прикидатися вміє?“

— Сталося, що ти Уляну у мене взяв, — випалив серйозно Грицько.

Устим нараз зупинився, взяв Грицька за руку, зупинив і його. Прямо подивився Грицькові в очі.

— Ти не виспався, товаришу, — гостро сказав Устим. — Як я міг у тебе брати Уляну, коли вона моя сестра, коли я брат її?

— Атож, і не брат. Бо я все чув, я все знаю. Що ти з нею говорив у городі, в соняшниках? Уляна любила мене, поки тебе не було. А прийшов ти, вона тепер зі мною говорити не хоче.

Потім Грицько заговорив лагідніше:

— Слухай, Устиме! Не граймося в бабки. Скажімо один одному так, як воно є. Я тебе продавати не буду, хоч і на фронті за радянську владу воював. Зречись Уляни і скажи, що ти не можеш її любити, що ти . . . як там ти собі вигадася. Добре? Дай руку, Устиме!

Грицько так просив Устима, як голодна дитина в матері кусня хліба. Йому жаль стало хлопця. Але Устим не міг, звичайно здатись на правдивість слів Прибийбіді. Те, що він чув Устимову балачку з Уляною, може бути провокативною вигадкою Грицька. А, зрештою, коли він і міг щось подібне почути, то всеодно Устимові не зашкодить стояти на своєму, хоч одночасно приобіцяти Грицькові Уляну.

— Це неправда, Грицьку. Ти говориш якісь

дивовижі. Я міг говорити, міг щось подібне говорити, але що не брат — звідки така вигадка? Якщо Уляна тебе любить, вона завжди буде твоя і я, як її брат, не можу стояти на перешкоді. Хочеш — заходь до нас, поговоримо разом.

Грицькові відперло віддих. Він потиснув руку Устимові і вони швидким та твердим кроком ввійшли в село.

А там гамір та галас розпалилися ще дужче. Ступивши на вигін села, Грицько гукнув до Устима:

— Та це ж на нашому подвір'ї! Ходімо швидше!

Справді, Грицько та Устим застали на Прибийбидиному подвір'ї цікаву картину. Старий Прибийбіда, Пилип Кіндратович, повикочував із хліва всі готові й не готові бочівки та викидав їх усі геть із двору. На подвір'ї навколо зібралось багато люду, старі й молоді, навіть діти. Серед натовпу Устим та Грицько завважили голову колгоспу Романа Когута, Степана Мазуту, Настю, декого з членів правління. Степан Мазута стояв біля Пилипа Прибийбіди, який сварився з головою.

— Заберіть геть свої бочівки і не приставайте більше з ними до мене. Ідіть геть з ними!

Старий Прибийбіда був лютий, аж тремтів увесь.

— Де таке видано, люди добрі, — апелював він до натовпу, — яйце вчить курку нести яйця, а само не може знести! Ви мені, товаришу го-

лово, кажете, що я не так обручі натягаю, а ви от візьміть і покажіть, як? Ну, беріть!

У натовпі регіт, шум. Хтось гукає: „Нехай голова обруч натягне!“ Пилип Кіндратович тиче бочівкою перед очі Когута. Той не менше лютиться.

— Я не бондар і обручів не набиваю, а тільки бачу, що слабі у вас обручі, товаришу Прибийбіда! Бочки он розсипаються, продукт гине!

— У вас обручі слабі, а не в мене! — відгризається Прибийбіда. — У всьому колгоспі слабі обручі, ось як! Забирайтеся з своїми обручами геть! Понаставляють у начальство чорт його зна кого, а тоді — обручі слабі! Самі ви слабі!

— Це вже, товаришу Пилипе Кіндратовичу, — встряв Степан Мазута, — контрреволюцією пахне, — казати, що в колгоспі начальство і обручі слабі.

Грицько не стерпів, хапнувся до Мазути:

— Кізяком це, пробачте, пахне, а не контрреволюцією! Ти звідки такий патріот узявся? Геть з мого двору, сволоч!

Натовп знову гуде, регоче, шумить.

На порозі Прибийбідиної хати стояла Грицькова мати, благала сина:

— Лиши, Грицьку, що ти робиш? Та що ж це таке діється на мою головоньку?

Устим пропхнувся крізь натовп і собі став на дворі. Розіпхнув Мазуту й Грицька, щоб до бійки не довести, хоч самому кортіло гелепнути отого Мазуту, що пхне свого паршивого носа в усяке діло.

— Контрреволюція тут ніяка, — встряв Устим. — Чоловік у розпалі, все може сказати. Товаришу голово, нехай люди розійдуться, чого стовпилися тут? — звернувся він до Когута.

Когут хотів щось сказати до людей, але Мазута перебив його, сіпнувшись до Устима:

— А ти хто такий, чого заступаєшся за саботажників?

— Секретар сільради — он хто я! — Устим витяг із кишені папірець. — Ось, бачиш?

Мазута тикнув носа в папірець, побачив там печатку РВК і відступився назад.

Люди почали оглядатися на Устима, а потім поволі розходились.

Устим привітався до голови, відвів його вбік і деякий час говорив щось із ним. Когут похитав головою, потім повернувся до Пилипа Кіндратовича і вже лагідним тоном сказав:

— Повкочуйте бочівки назад у двір, Пилипе Кіндратовичу, й працюйте далі. Колективне господарство велике, праці навал, усяке непорозуміння може статися.

Цим Когут наче виправдував свій вчинок перед Прибийбідою. Грицько пішов до хати, Устим собі вийшов із подвір'я. Люди розходилися. А Степан Мазута наздогнав дорогою голову й шепнув йому:

— Без следствія не обойдуться!

— Може, — недбало махнув рукою Когут, сам відчувши внутрішнє незадоволення з щойно відбутого конфлікту. Він починав щораз більше думати про те, що селяни, не тільки

Прибийбіда, надто вільно себе по війні чують і що в тій вільності лежить небезпека для ведення колективного господарства. Особливо погіршилися настрої серед селян останнім часом.

Уляна радісно зустріла Устима. Кинулась до нього щебетливо, захоплено:

— Де ж ти так барився, братіку? Я вже думала, що ти там пропав де або на роботу яку найнявся. Ходімо додому швидше, я ще встигну щось тобі з'їсти до роботи дати. Ти і голодний, і невиспаний...

Устим усміхнувся трохи, як Уляна сказала: „Ти там на роботу яку найнявся“. Вже ж і найнявся, — подумав Устим. — Та ще ж робота яка! От шепнув голові колгоспу про Прибийбіду, мовляв, я сам ним займуся, я маю тепер таке доручення з району, і Когут замовк, і спокій. Стривайте, ви ще будете пам'ятати Устима!

Поспішаючи на працю, Уляна не встигла як слід наговоритися з Устимом, розпитати його, що там у районі. Устим лише встиг їй сказати, що його призначено на роботу секретаря Микитівської сільради. Уляна зраділа, легка ж бо і більш заробітна праця.

Перед самим відходом Уляни Устим раптом запитав її:

— Скажи, Уляно, правду. Ти любиш Грицька Прибийбіду?

Уляна здивовано подивилась на Устима.

— А чому ти про це питаєш?

— А от так — хочу знати.

— Так, я його любила.

— А тепер?

— Тепер... Для чого ти таке питаєш, Устиме?

В Уляни блищали очі, так, ніби вона збиралася плакати.

— Я любила його, поки тебе не було, поки я сама була. Тепер я люблю тебе, як брата...

Вона обняла Устима і легко поцілувала в щоку. І примовляла до нього:

— А ти, бач, який, уже й як не брат. Не любиш мене, Устиме, скажи?

Устимові чомусь постав нараз образ Наталії. Яка та стримана і тверда, і яка наївна і м'яка ця!

— Я люблю тебе, Уляно, але...

— Але що?

— Ми не можемо з тобою бути інакше, як брат і сестра, товариші, друзі. Розумієш? Ти повинна повернути свою любов до Грицька, коли не хочеш бути самотньою.

— Чому? Чому, скажи, Устиме?

— Ти знаєш, хто я є, і Грицько, виходить, знає. Якщо тобі дороге мое і твоє життя, вернись до Грицька. Він мене просив і я обіцяв йому це зробити. Він якось чув нашу розмову, що я — не твій брат. Добре, моя дорога сестричко, зробиш так?

— Так. Я нічого іншого зробити не можу. Я тепер невільна Устиме. Я вернусь до Грицька. Тільки як нам так з тобою в одній жаті жити незручно. Ти мені вибач, Устиме, але знаєш, як воно є...

— А от робіть із Грицьком весілля, перейдеш до нього, в нього батьки старі вже, а я тут лишусь. Та ще ж я тепер секретарюватиму тут, то вже якось буде. А вам що? Грицько, як бачу, за тобою, як кіт за мишкою, то й житимете добре. Гарзд, Уляно?

— Гарзд! — повторила за Устимом Уляна, ніби складаючи присягу, але очі її говорили що інше.

Важко було Устимові розгадати Уляну, з якими почуттями вона пішла цим разом до праці.

ДОРУЧЕННЯ НА РУКИ

Вістка про вбивство Сапогова швидко облетіла районове містечко Зборівку. Ніхто, звичайно, не знав таємниці того вбивства, і тому ходили різні чутки. Одні казали, що Сапогов помер з надміру випитої горілки, хоч ця чутка не відповідала жадній дійсності бодай тому, що він був зарізаний ножом у спину. Інші кидали підозру на Устима Безрідного, якого дехто бачив того вечора в Савелія Гачка. Переважна ж більшість населення Зборівки виразно стверджували, що Сапогова вбив Наталин чоловік Савелій Гачок, який з тієї ночі взагалі пропав без вісти.

Усякими здогадами і припущеннями терзав себе і Кротов. Після того, як тіло Сапогова взято з будинку Савелія Гачка на лікарсько-судовий розслід, а разом з тим заарештовано до вияснення Наталію Іванівну, Кротов не міг собі взагалі уявити будь-якої картини про ту подію. Наталія, думав Кротов, не могла чогось подібного зробити хоча б через свого чоловіка. А крім того жінка... Устим Безрідний з того рахунку знімається взагалі, бо, як устиг уже встановити Кротов, убивство сталося буквально за пів години перед приходом Устима в Микитівку. Отже, Устим не міг за пів години пройти до

Микитівки вісім кілометрів. Ці Кротові міркування і ствердження підтримав сам головний кримінальний слідчий, який, фактично, мав ту справу вести. Скільки ж у згаданому вбивстві вбачали політичну гру між окремими особами, та ще таких видатних урядових службовців, як Сапогов і Гачок, то справу вирішено передати до МГБ, Кротову, що відав відділом контррозвідки й актами терору.

В усякому разі Кротов вирішив у своїх пошуках опертися в першу чергу на свідчення Наталії і Устима, як учасників Савелиного бенкету.

Перші свідчення Наталії Іванівни для Кротова не давали жадних слідів, хоч Кротова вражала якась особливо дивна поведінка цієї жінки. Вбито Сапогова в її домі, її чоловік зник, при чому, за її словами, вбити міг Сапогова лише Савелій, бо Устима тоді вже не було, — і такий спокійний, холодний вираз її обличчя, спокійні зрівноважені рухи, ніби нічого не було, нічого не сталось.

Понад дві години допитував Кротов Наталію Іванівну. До найменшої дрібниці. Наталія Іванівна не раз верталася до одного й того самого:

— Я була в другій кімнаті. Устим Безрідний уже відійшов був. Це було перед ранком. Савелій і Сапогов, п'яні, спали. Нараз я чую, у двері моєї кімнати хтось зашарудів. Я відчинила їх і побачила Сапогова. „Наталіє! — сказав мені хрипким голосом Сапогов. — Савелій спить, а я ж тебе, дорога моя, люблю! Я хочу побути

з тобою, Наталочко!“ При тому він ввіпхнувся до моєї кімнати, обхопив мої плечі руками. Я крикнула, щоб він ішов геть. У ту хвилину на дверях появився Савелій, який, очевидно, прокинувся на мій оклик. Савелій був такий розлючений, що я ніколи його таким не бачила. Він не міг знати, що між нами було з Сапоговим, але, видно, мав на думці недобре, коли схопив Сапогова і витягнув до другої кімнати, гукаючи: „Мерзавець! Падлюка! Тобі з бабами, а не з партизанами воювати! Оце тобі за це!“ Я вся перелякалася, вибігла за ними слідом. Але було вже пізно. Сапогов лежав мертвим, а Савелія в хаті не було. Я вибігла була до коридору, вниз, але ніде ані живої душі. Оце все, що я вам можу сказати про справу Сапогова, товаришу начальник!

Кротов дивився в очі Наталії, так, ніби він хотів їх витягти й покласти перед собою на стіл, щоб краще розгледіти, що в тих очах заховано. Наталія бачила на собі той гострий, проникливий і довгий погляд, але вона спокійно витримувала його на собі.

— Ви кажете правду? — стукаючи олівцем по столі, питав Кротов.

— Можу присягтися, що це все правда.

— І ви присягнете?

— Так.

— В такому разі підпишіть ось цей папірець і... Вам доведеться відбити пальці.

— Воля ваша, можу і відбити.

Наталія Іванівна рівним почерком підписала

своє ім'я і прізвище під написаним протоколом допиту, а потім в іншій кімнаті в неї взято відбитки всіх пальців і зроблено фотознімки.

„Справа серйозна, коли відбивають пальці і фотографують“, — подумала Наталія.

— Тепер ви можете бути вільні, товаришко Наталіє, але ми вас завжди готові викликати повторно. Не ображаєтесь, що ви трохи побули в нас під арештом? — улесливо спитав Кротов на відході Наталії.

— О, ні, дякую, — відповіла, стримуючи внутрішній бунт, Наталія.

Коли вона вийшла з будинку МГБ, завважила, що туди ж пішов Устим Безрідний. Вона хотіла його зачепити, але побоялася, що хтось із вікон чи з дижурних запримітить і буде клопіт. Немов би не помічаючи Устима, вона поволі простувала хідником тихої вулиці в напрямі свого будинку.

Але як же Наталія була здивована, коли вона, на поклик її імені, оглянулася позад себе і побачила Устима. Здавалося, що допит Кротова не так хвилював її, як оця ось зустріч із Устимом. Вона пробувала усміхнутись, але весь її погляд і вираз обличчя видавали важку внутрішню тривогу жінки.

— Устиме! Ви чого тут? Ви знаєте, нас побачать і тоді мені й вам буде недобре. Ідіть від мене! Приходьте вечором, коли стемніє. Я багато дечого хочу вам сказати.

Хоч Устим уже теж прочув про історію в Савелиному домі і знав, чого його оце викликав

Кротов, а все ж хотів наперед поговорити з Наталією, щоб більше орієнтуватися, що йому говорити.

— Нічого не буде, Наталіє Іванівно. Ми пройдемо з вами трохи і я вас запитаю дещо. Хіба ж уже тут зустрічатися людям не можна?

— О, не можна, Устиме! Тут не можна. Ви не знаєте, що тут людина людини боїться.

У Наталії тремтів голос.

— Скажіть мені, Наталіє, як воно сталося з Сапоговим?

— Я нічого зараз вам не скажу, Устиме. Я вже сказала Кротову, що Сапогова вбив мій чоловік Савелій Гачок, і втік. Більше не скажу нічого. Заходьте вечором, тоді скажу!

Наталія покинула Устима. Він швидким кроком попрямував до знайомого вже будинку.

З Устимом у Кротова була балачка інша. Кротов мав нагоду тепер узятися за Устима з більш близької відстані, розпізнати, розкрити його глибше. Найліпшою нагодою для цього саме і було вбивство Сапогова. Якщо Наталія чи Устим, все ж таки, були якоюсь мірою замішані в тій справі, то саме їхніми руками й треба повести пошуки в тому напрямі. Найліпша метода слідства — спрямувати на слідство самих учасників злочину або замішаних у злочині.

З тією метою Кротов і викликав Устима і заходився коло нього. Оповівши Устимові історію на вечорі в Савелія Гачка, Кротов сказав Устимові:

— Я не можу всьому вірити Савеліній жін-

ці, Наталії Іванівні. Хоч би тому, що Савелій був у нас на дуже доброму щоту. Забити свого вірного товариша з ревнощів — це щось сумнівне. А ви як гадаєте, товаришу Безрідний?

О, це питання Устимові поставлено на вагу. Устим не малий хлопчик і не з Марса впав чи з якої іншої планети. Він уже досить добре навчився провокативній роботі політкомісарів в армії, зокрема ж на війні і в партизанах. Якщо Наталія впала б жертвою тієї події, оборона її Устимом була б однозначна з його провалом. Тому Устим підшукував обережних виразів, якими б можна було Кротову відповісти на його запити.

— Я гадаю, що ви дещо маєте рацію. Такий, як Савелій, як я його знав ще до війни, не міг би товариша вбити хоча б через власну жінку. А з другого боку подумати — Савелій теж людина. Наші люди, комуністи (ці слова Устим навмисне виголошував з особливим запалом) теж мають людські почуття, душу, серце; вони теж уміють гаряче любити і, коли треба, іти на жертву за ту любов. Савелій напевно ж любив Наталію?

Кротов слухав ту, майже дорівнюючу артистичному рівневі, промову і його попередні думки про неможливість убивства Сапогова Савелієм відсувалися назад, назад, у закутень інших, підказаних Устимом, думок. Устим умів чудово, з великим темпераментом, логічно, красиво говорити і це не раз його рятувало з складних ситуацій. Він, як кажуть, умів людину взяти за

душу, за живу струнку. Це вдалося йому й тепер, у випадку з Кротовим. Оте Устимове — „наші люди, комуністи... теж уміють гаряче любити” — дуже сподобалось Кротову. Це було для Кротова, немов би, новим відкриттям, бо досі чомусь Кротов вважав, що любов взагалі не властива комуністам, що це тільки — буржуазні пережитки.

— Гм. Ви теж маєте рацію, товаришу Безрідний, — цілком одверто й щиро признався Кротов. — Савелій мав любов і він за неї міг піти на жертву. Але що ж би ви в такому разі пропонували? — знову поставив запитання Кротов Устимові.

— Я пропонував би насамперед відшукати Савелія. Треба знайти його і це розкрило б нам багато. А тим часом увійти в ближчий інтимніший контакт з Наталею.

Душею ж Устим радів, що Сапогова чорти взяли, що зник з його шляху один великий свідок його життя. Бачучи, що Кротов гнеться на пропозицію Устима, Устим ще більше наполягав на тому та ще більше був задоволений з своїх переговорів з Кротовим.

Устимові пропозиції здалися Кротову цілком розумними.

— Вам доведеться виконати одну важливу річ, — запропонував Кротов Устимові. — Ви повинні зв'язатися з Савелиною жінкою. Розуміється, зв'язатися не так, як того хотів Сапогов...

Кротов так засміявся, немов би його хто залоскотав під пахвами.

— А втім, для діла, для успіху справи, і така річ не зашкодило б, — не перестаючи сміятись, казав Кротов.

Устимові не треба було з'ясовувати, про що натякав Кротов, і саме тому оцей тип ставав для Устима ще більш мерзенним. Чим далі входив Устим в коло цього большевицького життя, тим більше перед ним поставало проблем, питань, речей, які раніше для нього були більше уявними, аніж реальними. А тепер він бачить усю реальність большевицького життя, що гние. Насильство, терор, підозра, моральна розбецненість — чого тільки в цьому колі не можна побачити! І все це насаджується на українську землю, в українські міста, села, хутори.

Пропозицію Кротова, як і треба було сподіватись, Устим сприйняв з великою приємністю, бо добре усвідомлював і вичував, що своєю „службою” він може добре прислужитися не Кротову, а навпаки. Кротове доручення було Устимові якраз на руку.

— Я все зроблю, що зможу, що в моїх силах, — погодився Устим. — А я думаю, що зможу.

Останнє слово „зможу“ Устим так виразно підкреслив, що Кротов явно те запримітив. Тільки не знав він, з якою думкою, з якого психологічного наставлення висловив це Устим. Сприймав це за гідну большевицьку поставу молодого співробітника.

— Значить, жду на ваші звіти! — простяг

Кротов руку Устимові. — До речі, як ваші секретарські справи?

— Щойно прийняв. Ще не ознайомився, як слід.

— Як покінчимо з справою Сапогова, треба буде взятися за вашу Микитівку. Чув я, що недобрі там діла у вас. Повно фронтовиків, а діла не йдуть, — заповів наостанку Кротов.

— Та вже берись за що вгодно, — подумав, відходячи, Устим. — Берись ти і я братимусь. Побачимо. — А Кротову сказав:

— Та треба. Треба взятись...

БОРОТЬБА ДУШ

У той саме час, як у Зборівці валкувалася справа навколо Сапогова й Гачка, в Микитівці засідало правління колгоспу. На засіданні доповідав про стан польових робіт і підготовку до збирання врожаю Роман Когут. На вступі він прямо заявив, що він — молодий голова колгоспу і має ще досить малий досвід у керівній роботі.

— Все ж таки я вважаю, товарищі, — сказав він не без переживання, — що я і в цілому правління маємо мало підтримки від активу, окремих людей і навіть цілих ланок і бригад. Не від самих колгоспників. Я скажу навіть більше: ми маємо якийсь тихий, пасивний спротив збоку окремих людей і навіть цілих ланок і бригад. Не сьогодні-завтра маємо виходити в поле на косовицю хлібів, а в нас ні косарки, ні коси ручні не готові. Хліба залишились непрополотими, машинами важко буде в окремих місцях косити. Бригадам коли було доручено скласти договори соціалістичного змагання, а досі ні одна бригада не склала договору. Це прямо справжній саботаж. Я питаю: хто винен і хто відповідатиме за такий стан?

На засіданні сиділи члени правління, бригадири і ланкові з похнюпленими головами. Ніхто

не озивався на поставлене Когутом запитання. Тоді виступив один із бригадирів, літня вже людина, з присліпуватими очима і кошлатою сивою головою.

— Воно, товаришу голово, ви правильно кажете і правильно з нас вимагаєте. Але правління і про нас повинно дбати, на нас зглянутися, на наші потреби. Я вже скільки говорив із членами своєї бригади — посилити працю треба, а вони мені в один голос: „Хай правління мануфактури привезе та хліба авансом видасть. Зодягтися нема в цю, хліба спекти нема з чого, торішнє зерно вийшло, а нового — де взяти?“ Треба людям допомогти, товаришу голово, то й люди тоді зм'якнуть, і робота в них краще піде.

Бригадир з кошлатою головою замовк, а Когут почухав потилицю.

— Воно і ваша правда, — признався він, — недостатки в нас є. Але ми мусимо труднощі переборювати. Самі знаєте — війна, розор, усе зруйноване, заново до всього треба братись. Треба з труднощами боротись.

Ця Когутова скарга на труднощі викликала протилежний ефект, як того сподівався він. У відповідь на те виступила котрась ланкова й, хвилюючись, сказала:

— Ми кожний рік і кожний день чуємо про ті труднощі, Романе Васильовичу. — А де ж їм кінець, коли нам легше стане? В нас он погнили в корінні буряки, пересіяти треба було, а чим? Бурякового насіння не могли у вас дістати! А агрономи та уповноважені тільки їздять та:

„Сійте, пересівайте, працюйте!” Словами та голими руками не засієте і не пересієте! Я скінчила.

Когут стояв за голим дощаним столом увесь у цигарковому димі, але й крізь ту густу димову сітку було видно, як він почервонів. І пригадав при цих словах ланкової директиву в райпарткомі: „Треба більше працювати з людьми, частіше збирати їх, говорити їм, роз’яснювати. „От і говори, роз’яснюй їм, коли фактами тебе криють, правдою б’ють. Спробували б самі сюди приїхати та поговорити. Що ти на те їм скажеш? Пообіцяєш, що і зерно, і мануфактура, і все інше буде, коли й так тих обіцянок повні гори?” Але Когут мав на меті опанувати ситуацію, приборкати якимсь способом людей і кинути їх до праці в такім положенні, яким воно є. Але який такий спосіб можна знайти, щоб змусити людей, та ще ж провідний актив колгоспу, погнати до роботи з голими руками? Когут, як член партії, досить наслухався та навчився комуністичної науки: там, де партія не може взяти намічений бар’єр реальними можливостями, там бити на психіку людей, мас. Для цього вишукувати причину, яка б найбільше могла вражати і підганяти ті маси. Найпопулярнішою і найефективнішою такою причиною завжди в комуністичній партії було: бити по ворогах народу, ворогах партії і радянської влади, по саботажниках, рвачах, симулянтах, усяких бездільників і розкладників і, врешті, як найсильніший аргу-

мент — по дрібнобуржуазних націоналістах, запроданцях чужого капіталу.

Цю гармату і витягнув у своїй важкій словесній суперечці з присутніми на нараді правління.

— Ви не скінчили! — майже гукнув ланковий Когут, обірвавши свої думки. — Ви не сказали, звідки у вас такі думки, слова понабирались!

Когутів слова звучали погрозою і це відчула ланкова. Вона зблідла. Не рада була, що зачепилася.

— Я можу дати перед усіма тут партійне слово, що між нами, між колгоспною громадою чиясь ворожа рука діє.

Присутні насторожилися. Затих найменший шепіт. Не один відчував, що коли говорилося про ворожу дію, то це вже найвищий пункт усієї аргументації, проти якого не можна встояти, хіба — впасти. Степан Мазута, що сидів з самого переду, супроти голови, увесь час устрявав у мову Когута.

— Конешно, есть, есть враги нашої життя.

Когут вів мову далі:

— Або ми візьмемося за роботу по-справжньому, по-большевицькому, або наш колгосп постигне велика неприємність. Завдання кожного члена правління, активіста — підтягати один одного, дивитись один за одним...

— Над Прибийбідю нада застановиться, — знову вкинув своє Мазута.

Старий бригадир з кошлатою головою подивився на Мазуту приплющеними очима, ніби голками пронизав.

— Про Прибийбідиних говоритимемо окремо, — відтягнув увагу від Мазутиних слів Когут, щоб не зводити на правлінні особистих поррахунків, бо знав, що та справа може вилитись у скандал.

Когут просив подавати пропозиції. Знову виступив бригадир з кошлатою головою і запропонував тут же, на місці, хто є з бригадирів і ланкових, укласти договори на соціалістичне змагання. Ця пропозиція сподобалася голові і він розм'як. Почалися підписи. Підписав договір і старий бригадир. Когут похвалив його за таку цінну ініціативу. Але ні він, ані хто інший не знали, що за тією пропозицією ховалося на душі в бригадира. А було в нього на душі: „Кинути їм між очі оці паперові писульки, аби заткнути горлянки, аби відвернути увагу від „ворогів народу”. При тій думці бригадир подумав і про Устима Безрідного. Якось він говорив з ним удвійку, наодинці, коли в сільраді нікого не було. Ото говорить людина! Наче за всіх думки висловлює, наче кожного думку знає. „Воювали, каже, скільки погибло народу, так повинно ж бути, вкінці, життя, чи не повинно?” „Повинно!” — підказувало бригадирове серце, а на засіданні правління підписав папірець на змагання і сказав голові що інше. Та чи лише він сам так робив?

Хоч як Когут і інші боролися з пасивним спротивом селянства, але вони не могли досягти успіху в тій боротьбі, бо то була невидима боротьба.

Боротьба душ.

НАТАЛИНЕ ПРИЗНАННЯ

Устим мав конечно відвідати Наталію, й поговорити з нею. Він ще виразно не знав, з чого почати розмову з нею, коли туди прийде, але одно для нього було ясно: треба гуртувати навколо себе якомога більше антибольшевиків, єднати їх до спілки, розгортати все більшу протирадянську пропаганду. Устим одночасно був свідомий усієї складності обставин і тому вважав найбільш доцільним вести роботу методом усної пропаганди, усних балачок з людьми, нав'язанням тісних контактів з найбільш надійними людьми.

Устим радів, що за цілком короткий час, буквально за якісь дні його перебування в Микитівці, йому вдалося пустити між людей слова правди про теперішнє життя і ті слова, немов гарячий струм, розтеклися поміж найцільніші людські лави. Правда має величезну силу і тому вона так легко прищіплюється на здоровому людському ґрунті. Безсилі своєю фальшивістю большевики придушують цю правду лише терором, застрашуванням та матеріальним і морально-пропагандивним тиском.

— Треба гуртувати надійних людей! — з такою думкою ішов Устим до Наталії.

В нього не було ніякого сумніву, що до таких людей належала й вона. Наталія Іванівна немов би відгадувала Устимові думки. Зрештою, остання подія, таємницю якої знала лише Наталія Іванівна, давала їй багато до думання та певних висновків.

Саме тому вона так одверто, прямо й щиро прийняла Устима в себе в хаті.

— Устиме! — сказала Наталія Іванівна трохи з помітним хвилюванням, але затримуючи рівновагу. — Може доля нам так судила, а, може, наші шляхи ведуть нас разом, хто зна. А тільки я тепер вам мушу сказати все, все, що сталося! Ви пішки знову прийшли?

— Ні, бричкою з колгоспу.

— А кінь де?

— В дворі поставив.

— То добре. Я зараз вечеряти щось дам.

Надворі вже темніло, коли ішла ця розмова, і Наталія Іванівна засвітила світло та закрила віконниці. Потім провела Устима до тієї кімнати, де вона вперше розмовляла з ним після побиття, й попросила його сісти біля себе.

— Я нічого не варила ось уже кілька днів. Ніщо мені тепер не йде до рук. Ви не гніватиметься, як я вам сухої ковбаси дам?

— О, ні, ні, Наталіє Іванівно! Не турбуйтеся так, я не голоден. Я тільки прийшов з вами поговорити. Але поки я буду з вами говорити, дозвольте мені до вас казати на „ти“. Це саме я дозволяю вам. Так буде тепліше, дружніше.

Наталія простягла Устимові руку і долоні з'єдналися в теплому дружньому стиску.

— О, будь ласка! Будь ласка! Я сама хотіла запропонувати вам, чи то пак, тепер уже, з дозволу, тобі, Устиме, звертатися до мене на „ти”. Ти! Як це звучить близько, щиро, а може, навіть рідно. О, Устиме! Ти ще незнаєш усієї правди!

В тих словах Наталії не було ані скарги, ані жалю. Вона лише хотіла сказати йому все, сказати людині, якій вона довіряє, якою вона дожить і за яку вона пішла на самопожертву. .

— Ти не знаєш правдивої історії вбивства Сапогова й зникнення Савелія, правда? Ніхто не знає!

— Я прийшов про це узнати.

— То слухай.

Наталія почала оповідати.

— Після того, як ти від'їхав від нас того пам'ятного вечора, Сапогов швидко прокинувся й почав нишпорити по хаті. Спочатку я не розібрала, що він там робить, а потім чую, гукає він до Сави: „Савелію! Товаришу Гачок! Піднімайся, бандіт між нами!”. Я відчинила двері цієї кімнати і ввійшла до тієї, де ви тоді пили і їли. Над Савою, який, упившись, спав, стояв немов би переляканий, стривожений Сапогов, увесь розпатланий, страшний, ніби до будинку справді добирався якийсь злодій. Але я нічогоісінько не розуміла, в чому справа. Сапогов тормозив Саву й гукав: „Вставай, сволоч, бо пропадьом усі нараз!”

— Що трапилось, товаришу Сапогов? — запитала я, не менше сполошившись.

— Паразити, бандіти, сволочі! — гукав далі Сапогов. — Я всю свою жизнь з врагом воюю, а враг — між нами! Вставай, товарищ!

Я знала, що коли Сапогов говорив своєю московською мовою, то значить повинні бути якісь непереливки. Так він говорив завжди, коли був лютий.

— Нарешті прокинувся Сава.

Я стояла, немов заворожена.

— Куди подівся цей бандит? Га? — розмахував руками Сапогов.

— Який бандит?

— Устим Безрідний! Максим Решітко, чорт би його побрав! Та це ж повстанський бандит, бандеровський шпик, товаришу!

Сапогов був такий скажений, що, здавалося, за того Безрідного, за тебе, значить, Устиме, обох нас із Савою перестріляє.

Я ще більше закам'яніла. Не знаю, звідки Сапогов дійшов до такого переконання, а тільки пам'ятаю, як він сказав:

— Пригадав! Істино кажу, пригадав цього типпа! Це ж він був у моєму штабі віч-на-віч зі мною. По всьому пригадав, що він. Де він тепер?

Сава очунав. Став на ноги, кинувся до спальні, де мав захований револьвер.

— Ах ти ж подлец! — гукав і собі. — Пожди, ми тобі покажемо Устима Безрідного!

— Можеш уявити, Устиме, — продовжувала свою оповідь Наталія, — яке мое було положен-

ня? Я не знала, як воно є насправді, а тільки ще перед тим, як ти відійшов і як вони ще не спали, при тобі ж, здається, Сапогов натякав, що він у боротьбі з українськими повстанцями зустрічався з подібною до тебе людиною. Звісно, проспавшись трохи, він, мабуть, ще виразніше змалював твій образ. А втім, моя душа вичула, що з тобою щось негаразд... Правду сказати, я з перших твоїх слів зрозуміла, що таких тут людей у нас немає.

— Ну, далі, далі? — з нетерпінням перебив Устим.

— Мое життя і так пропаще за Савою. А крім того, я давно вже зрозуміла, що більшовики не дадуть Україні, нашому народові життя, ба навіть більше — вони нас знищать до кінця. Не знаю, чому, але саме в ту мить я все це усвідомила з найбільшою виразністю. Я вирішила стати по твоєму боці, стати на захист тебе. Але як? Я кинулася до Савиної спальні: „Не треба, Сава! Я сама піду навздогін за ним, ти ще п'яний!” — кажу так, аби відтягти якогось час, аби повідомити якимось, щоб ти тікав. Але де там! Сава так запалився, що не було йому жадного впину. Мені стало ясно, що він із Сапоговим підіймуть усіх шукати тебе і знищать тебе. Передо мною світ зайодався, як наче земля відірвалася від своєї осі й полетіла стрімголов у прірву. Я не чула тоді сама себе. Коли Сава нагнувся за револьвером, я вхопила ніж і ввігнала йому кілька разів у спину. Потім я вибігла до другої кімнати, до Сапогова, й сказала йому, що Сава зараз

вийде, тільки револьвера відшукає. Хоч який був лютий Сапогов, а коли я пригорнулася до нього, він розм'як. Я сіла з ним на канапі, ми обнялися, і я зробила з Сапоговим те саме, що з Савою... Оце і вся історія, Устиме...

Наталія опустила голову. Устим підвівся, потім взяв за руки Наталію і звів її.

— Наталіє! Дорога моя подруго! Як мені завдячувати тобі, яким вчинком віддячити тобі за твій вчинок?

Устим міцно обійняв Наталію, як рідну сестру. Він чув, як вона вся тремтіла в його руках.

— Нічого мені тепер, Устиме, не треба! Нічого! Веди мене тепер, куди хочеш! Я піду за тобою, піду на всяку жертву, аби допомогти нашим людям вирватись на волю.

— Добре, Наталіє! Будьмо щирими друзями, навіки!

— Навіки, Устиме!

— Але ж Савелій? Де поділося тіло Савелія? — згодом запитав Устим.

— Я його сховала. Його ніхто не знайде. Він „утік” безповоротно.

— Зборівка ще має таких людей! — не міг приховати свого захоплення Устим. — Моя дорога, відважна подруго! Чи ж міг я сподіватися, що зустріну таку?

— Доки живе народ, доти живуть відважні! — гордо відповіла Наталія.

МАЗУТА ПОГРОЖУЄ

Перший звіт, який дістав Кротов від Устима Безрідного, звучав, що Наталія, нібито, нічого не знає, хоч вона повністю довірилась Устимові і могла б розкрити правду. Проте, говорилося далі в звіті, є підозри, що Савелій Гачок переховується таки в Зборівці, в одного з своїх знайомих. Але наскільки це правда, невідомо і потрібний час, щоб про це можна було встановити. Устим через Наталію визнавав усіх запеклих зборівських партійців, найбільш затятих гнобителів і видавав їх Кротову, як тих, у кого б мав переховуватися вбивця Гачок. Таким способом пішли до МГБ на „вишкіл“, один по одному, грубіші риби з районових партійно-урядових установ, і Кротов на довгий час мав що робити. Був заарештований навіть голова РВК, бо Савелій мав досить тісні з ним зв'язки.

Устим сміявся внутрішньо щиро, від усієї душі. „Ну, думав він, ти хотів мене з Наталею звести, а я тебе з твоїми компатріотами звів, гризть тепер один одному горлянки!“ Наталія, при кожній зустрічі з Устимом, плескала його по плечу й сміялася так само щиро й задушевно, як і Устим:

— Ну і вигадав же ти, Устиме! Ти прямо як чародій який!

— Аякже! — відповідав задоволено Устим.
— Біда всякого навчить чародійства. Ось ти
прибрала двох одразу — хіба не біда тебе за-
ставила до того?

— Правда, Устиме. Голий, як кажуть, на ви-
гадку хитрий.

Найбільше Устима тішила та обставина, що
Зборівське МГБ мало тепер роботу з отими „на-
хапаними“, як карасі в брудній воді, підозрі-
лими в перетриманні Савелія Гачка. Це дава-
ло можливість Устимові підготувати більший
ґрунт для протирадянських виступів. Але зв'я-
зували Устима в тому напрямі Степан Мазута,
Настя і інші, вже „свої“, микитівські, комуні-
стичні вислужники і він мусів також тут обер-
татися на всі боки, аби відбивати нападів. Ой,
нападів! Скільки їх, звідки вони не йдуть! Як
же ж важко боротися з силою влади в таких
умовах! Устим починав розуміти людей, які не
можуть звестися до такої боротьби. На це справ-
ді потрібні особливі якості і особливий дух, ду-
ші і тіла. Але йому також стало ясно, що самі
люди, рядові, звичайні трударі землі і вироб-
ництва — золоті люди, що вони на все готові, аби
було кому зірвати їх і повести, аби був провід-
ник. Провідника нема. Тут, на всіх просторах
землі української, провідника — нема! Устим
ішов по житті з твердою вірою, що такий про-
відник буде, що він одного часу виникне з са-
мої народньої гущі, з тієї гущі, яка буде роз-
колихана пристрастями боротьби за волю Укра-
їни. Устим ставив перед собою завдання — бу-

ти таким „розгойдувачем“ широких народніх мас. Про провідництво він ніколи не мріяв.

У Микитівці Устим запримітив, що за ним чимраз частіше почав бігати Степан Мазута. З яких причин — хто його зна. Цю загадку Устимові довелося розгадати невдовзі.

Степан Мазута зловив якось Устима й потяг його на тиху таємну розмову. Устим уже встиг обізнатися з селом і навіть з його довкіллям; більше зжився з людьми, до місцевого начальства був привітний і не раз подавав ряд пропозицій, які видавалися начальству досить добрими. Так він „вростав“ у місцевий ґрунт і з кожним разом počував себе певніше, твердіше. Мазуту він уже досить добре знав, але остання зустріч з ним ще більше його розкрила.

На запрошення Мазути, Устим зайшов до нього в хату. Насті не було вдома.

Мазута витяг із шафи півлітрівку, поставив на стіл помідори, огірки, „капчонку“ і запросив Устима до столу. Устим глянув на Мазутину „трапезу“ й подумав:

— Ось так будується влада! На війні воюй за Сталіна, за владу — з горілкою, хабаря начальству давай — з горілкою, всякі справи службові вирішуй — з горілкою, дружбу заводь — з горілкою, все з горілкою! На горілці, прокляті, владу держать.

Степан Мазута першим хильнув чарку і запропонував Устимові.

— Такі то наші діла, браток! — озвався Мазута до Устима. — Говорю до тебе, як секрета-

рю сільсовета, як активному будівнику, як такому, що між начальством обертається. — В тих словах Устим бачив підлесливу і вислужницьку натуру Мазути. — Ти, товаришу, на фронті жисьню свою клав за наше отечество, а вони тобі тепер в морду плюють. А ти заступаєшся за них, хоч і з начальством обертаєшся, за Прибийбід, тоєсть, заступаєшся. Пий, їж, у Мазути всього хватить!

Устим уминав „капчонку“.

— Розумієш, помієш, товаришу, брате? — вилупив Мазута очі на Устима.

— Та воно, звісно, поміаю, — відповів Устим, чекаючи, що далі говоритиме Мазута.

— Ну, от і добре. Вип'ємо ще. Значить, виходить, і ти помієш. То чи не здається тобі (при цих словах Мазута так примружив очі, ніби перед ними кружляли оси, що все таки Прибийбїду треба було б того, прибрати?

Устим сіпнувся на стільці. Мазута це помітив.

— Ти, Устиме, не дреф. За нами советська власть стоїть. Прибрати, то значить, не конче самому вбивати, а тольки сказати кому треба, щоб його той... засадити туди, де чорти навулачки б'ються, хай проти колгоспів не виступає.

Мазута ще раз ковтнув чарку і вже почервонів, очі його блищали, губи розбукли. Він думав про Уляну. Якби прибрати Грицька, Уляна була б його...

— Ти знаєш, браток, — вів далі Мазута, —

що той Прибийбіда даже таке казав, що колгоспи нам не нужні. А я зо всім своїм авторитетом кажу, що без колгоспів ми помремо, як мухи на мухоморі.

Устимові нічого не залишалось, як угамувати цю дурну голову.

— Та то вони так, Степане, знаєш, аби говорити. Говорять одно, а роблять друге.

— Е, не, браток! Не кажи. Грицько он, подумай, на фронті був, фріца бив, а теж неблагонадьожний! Не-е-е-благонадьо-о-ожний! — стукнув кулаком по столі Мазута. — Ніхто нічого не чув і не знає, а я чув і знаю, як він одного разу, застрявши з своїм трактором у болоті, лаявся: „Бодай вас чорти взяли, з вашими тракторами! З ними тільки по тротуарах їздити!“ А на кого він сказав — „бодай вас чорти взяли!“ Конешно, на власть, на партію. Пиймо!

Устим не зчувся, як Мазута майже сам спорожнив півлітрівку, з якої Устим випив хібащо два келішки. Будучи майже п'яний, Мазута підвівся з стільця, підійшов до Устима, нагнувся над його головою.

— А ні, то ми самі, браток, справимося з ними. По-воєнному, по-фронтівому. У мене, того, є в спрятиві, ще з фронту, револьвер. Підемо отак вечором на леваду, на свіжий воздух, та й того... Капут Грицькові зробимо. Га-га-га-га!

Мазута розреготався на все горло.

Справа набирала більшого розмаху, ніж сподівався Устим. Це були не жарти. Такий йолоп, як Мазута, все може зробити. В Устима була

вже виринула своя думка: піти на леваду втрійку, з Грицьком і Мазутою, і, замість Грицька, приколотити самого Степана. Але знову ж нове слідство, нові допити, тяганина, яка кожної хвилини може викликати зворотні наслідки.

Устим вирішив „мирним шляхом“ відтягти від тих чорних думок Мазуту.

— Ти правду кажеш, — підтримав Мазуту Устим, удавшись й цим разом на хитрощі. — З такими, як Прибийбіда, слід боротися. Але для чого саме тепер? Вони собі працюють, дають користь державі, людей же в нас тепер мало... А те, що вони говорять, то що ж то шкодить? Поговорять, та й перестануть...

— Е, Устиме, шкодить. Ще й як шкодить. Вони маси розлагають, довір'я до влади підривають... Нада понімать їхню політику, товаришу!

— Але ж наша, радянська влада, тепер така міцна, — знову загнув Устим, — така міцна, що хто ж її може розкласти? Німці не могли взяти, подолати, а що ж супроти влади Прибийбіди?

Ці слова „взяли“ Мазуту. Він аж засміявся.

— Верно, Устиме! Совершенно правильно! Оце ти попав, так, звини мені, як пальцем у дірку! Що Прибийбіди проти могутства нашого отечества? Пиймо!

Вгамувавши таким чином Мазутину ненависть до Прибийбід, Устим усе таки не був певний, що Мазута одного разу не повернеться до свого заміру. Тому Устим вирішив попередити

Грицька й зробити щось для відвороту Мазутиних плянів.

Мазута ж був задоволений з Устимових порад і, обнімаючи Устима, ліз до нього цілуватись.

— А все таки я тебе люблю, Устиме! Мудра ти голова, бачу! Вип'єш? У мене, того, ще там є, авторитетно тобі заявляю!

Але Устим більше пити не схотів.

ПРОТИ ВОЛІ СЕРЦЯ

Відколи прийшов Устим у Микитівку, він майже ніколи не їв „дома“, в Уляни. Бував він у хаті рідко, все або сидів у сільсоветі, або їздив у Зборівку чи куди інде. Уляна ходила за ним, як за справжнім братом. Часто бідкалась, як Устим приходив звідкись пізнього вечора або вночі й лягав спати, не вечерявши. Поставлена до Устимового приходу на стіл вечеря завжди залишалася нез'їдженою. Не раз сварила за те Устима, коли доводилось це бачити, але Устим вислухає, підтакне, крутне головою та на тому справа й кінчиться.

Уляна похвалилась Устимові, що вона, мабуть, скоро весілля з Грицьком справлятиме. Говорила про те з неприхованим хвилюванням і якимсь жалем, а Устим був радий з того. Це дасть полегшення йому.

У селі Устим користувався великою повагою, навіть любовним ставленням. Уляна запримітила, як колгоспники полюбили її „брата“. А Прибийбіда не міг ним нахвалитися. Він називав Устима „новою людиною“. Це назвисько Пилип Кіндратович витяг десь із читаної ним книжки про „нових людей соціалістичного будівництва“.

— Отакі люди, — хвалився він селянам, що

вечорами збиралися біля кооперації сільського споживчого товариства, — немов перевелися у нас. Кожний так і хилить, так і гонобить з тебе три шкури здерти, обманути, обійти, обкрасти. А Устим — ні. Ти йому несеш культналог, а він: „Може, Пилипе Кіндратовичу, грошей у вас нестатком, бачу, бідуєте, заждіть, віддасте пізніше, може, розбагатієте“. Ну, хто з теперішніх секретарів отаке зробив би? Та не посмів би, побоявся б! Такого і в книжці про нових людей не зустрінете! Оце нова людина!

Родина Прибийбід зжилася, звиклася з Устимом. Грицько подружив з ним ще більше. Грицько любив Устима за сміливість, твердість і рішучість, і не раз висловлював Устимові свій подив з його виступів. Грицько часто бував тепер в Уляни в домі, вечорами разом, утрійку ходили в клуб. Устим переконався, що Грицько таки знає правду про Устима, але, на щастя, видно було, що на Грицькові лежали великі впливи батьків і він ніяк не міг примиритися з існуючим насильством над селянством і взагалі над народом. Тому виразно підтримував Устима і був йому, як вірний товариш. Устим, довірившись Грицькові, сказав йому, хто він є, чого прийшов у далеке від центрів село Микитівку. Цю таємницю в Микитівці носили тільки вони троє — Грицьків батько про те не знав.

Грицько радів, що скоро ожениється з Уляною і заживе хоч не багатим, але щасливим родинним життям, за яким по фронтових роках так скучив. Раділа з тієї надії й Уляна, тільки іноді

в неї спалахував вогник якогось незрозумілого жалю до Устима, жалю, який іноді видавався Уляні за непогаслу любов до Устима. Але при кожному такому спалахові душевного вогника вмiла швидко його погасити і знову верталася до Грицька, свого недалекого судженого. Устим теж радів з щастя своїх товаришів.

Тепер перед Устимом стояв лише Степан Мазута, якого тим чи іншим способом треба було взяти до рук.

З тим наміром Устим повернувся від Мазути додому та мав на увазі зайти до Грицька. Але Грицька він застав з Уляною вдома. Відчинивши двері, Устим став, узявся в боки, постояв якусь хвилину, усміхнувся.

— Дай Боже! — привітався Устим. — Дай Боже щастя, многих літ і купу дітей! Та ще доброго приданого на нове посiлля! — сміючись додав Устим.

Грицько розсміявся й собі, а Уляна зашарілась.

— Та яке там придане, — закриваючи скриню, мовила Уляна. — Отак просто, показувала Грицькові сяку-таку свою одежину, кажу, що ще є трохи, відразу не треба буде купувати, ще по матері залишилось.

— Господарська річ — потрібна, — докинув Устим.

Уляна поставила на стіл варену картоплю в „мундирах” та відварену свинячу потруху — на базарі купила. Устим окинув зором стіл, подивився на Уляну.

— Знаю вже, чого дивишся, Устиме. Хліба немає й сьогодні. Бач, таку владу в руках маєш — секретар сільради, а хліба в хаті нема, бо зерна в правлінні не можу допроситись. „Для польової кухні, кажуть, треба“. Коли б оце який другий — повні сіни б були хліба.

— Їстимемо картоплю з свинячими потрухами й без хліба, — відгризнувся Устим. — Хто ж картоплю з хлібом їсть? Сідай, Грицьку, вечерятимемо!

Посідали і взялися за страву. Хоч яка вона була — смакувала всім.

— А я оце їду та й думаю, думаю та й їду, — почав за вечерою Устим. — Думаю, хіба я не парубок, не жених, хіба я гірший за інших?

— Ти хочеш сказати — за мене? — перехопив Грицько.

— Та хоч би й за тебе. Дивлюсь я на тебе, на Уляну та й думаю: чом би й мені не скоштувати подружнього щастя?

Уляна, що досі сприймала Устимові слова за жарт, тепер поклала в тарілку недоїджений кусок потрохи, витерла об рушник руки й склала їх на колінах, як то вправно роблять жінки.

— Та ти, бачу, на правду кажеш? То ж бо тебе й дома ніколи немає. З ким же це ти там, чи не з Мазутиною Настею, часом?

Уляна й Грицько засміялися. А Устим, ковтувши майже нечищену картоплину, цілком поважно мовив:

— Коли хочете знати, то таки з Настею.

Грицько й Уляна переглянулись.

— Не сором себе й людей, — махнула рукою Уляна.

Грицько недовірливо дивився на Устима.

— Смієшся, Устиме. З нею найпоганіший партієць не схоче, а ти ж...

— Але слухайте, дорогі мої. — Устим усівся зручніше, напроти Грицька й Уляни, обіперся ліктями об стіл і почав оповідати, немов байку:

— Ось перед вами нечищена картопля й свиняча потруха, скажімо просто — кендюх. Картопля й кендюх вам не смакують, ви б напевно їли смажену ковбасу, котлети, вареники, сметану... А ви їсте ось це. І смакує. Правда?

— Ну?

Уляна й Грицько не зовсім розуміли Устима. З тим більшою цікавістю слухали його.

— Ну, а припустімо на хвилинку, що ви не маєте на столі й цієї картоплі. Нічого не мали б. Тоді б ви їли... Може, вибачте, падло б їли, аби не вмерти.

Грицько глянув на Уляну, а та на Грицька.

— Е, — здогадався Грицько, — та це ти, Устиме, щось накрутив. Без їжі, звісно, людина вмирає, але без жінки ще ніхто не вмер, та ще без такої, як Мазутина Настя!

Уляна розсміялася щиро й розмашисто. І вигадають отаке хлопці!

Устим, бачачи, що своїм порівнянням справді багато „накрутив“, вирішив справу викласти прямо і ясно.

— Я зовсім не жартую, Грицьку. Степан і

Настя ведуть неприховану сліжку за тобою й твоїми батьками.

— Це я знаю, — погодився Грицько.

— Ну, от, вони також лихі на Уляну, що вона не схотіла ходити з Степаном. Він і досі тієї думки не покинув. Настя, з другого боку, лиха на тебе, Грицьку, що ти не схотів з нею. Щоб пригасити їхню злобу і злагіднити їхне наставлення супроти всіх вас, я вирішив стати Настиним женихом, а, може, й чоловіком.

Грицько й Уляна були приголомшені тими словами Устима.

— Стривай, стривай, Устиме. Я щось не второпаю, — потер Грицько долонею чоло. — То це ти задля нас хочеш кожний день їсти нечищену картоплю з потрухою, задля нас мав би жити, ну, скажімо, з мавпою?..

— Я ж на те й казав про нечищену картоплю та потруху, що до всього звикнути можна, — „розкручував“ своє сказане Устим. — І до мавпи, і до Насті... Але киньмо жарти. Мазута, Грицьку, нахваляється тебе запакувати чортам у зуби і це він зробити може. Тому нема інакшого виходу, як таки шукати зв'язків з Настею. Вони тоді обое розм'якнуть.

— Ти правду кажеш, Устиме. В тебе такі помисли, я просто не раз дивуюся, скільки в тебе винахідливості! — цілком уже серйозно говорив Грицько, здаючи собі справу, що з Мазутою жарти не прості.

Уляна посмутнішала. Вона теж розуміла ство-

рену ситуацію, але ж їй жаль було Устима — в отаку прірву лізти!

— А як вона не схоче? — раптом спитав Грицько, ніби тим запитанням хотів відсунути Устимову пропозицію.

— О, не схоче! — відповіла за Устима Уляна. — Придивіться пильніше, чого вона так часто в сільраду бігає або побіля сільрадські вікна шмигає. Та вона якось мені прямо сказала: „Ти щаслива, Уляно, заздрю тобі. Бачу, Грицько таки до тебе горнеться. А брат же твій як? От коли б брат твій!..“ Я здогадалась, що Настя нишком тужить за Устимом, але й сама, мабуть, стидається свого бажання.

— Значить — женюсь! — твердо сказав Устим. — Настя мені ще потрібна буде.

Грицько розумів Устимів натяк.

— Ну, то щастя й тобі, друже! — подав він Устимові руку. — Як женитись, то женитись. Нехай уся Микитівка весіллям гуде!

— І, розвеселилися! — хіхікнула Уляна. — Аби з тих весіль плачу не було.

— Грім буде, плач буде перламутровий! — засміявся Устим. — Але стривайте, хто там за вікном мигнув?

Устим підвівся з-за столу й хутко підійшов до вікна, притулив долоні до чола.

— Дівчата гуляють, — сам собі відповів Устим. — Може Настя там? Піду!

— Куди ти?

— Піду женитися! — натягаючи куртку, ска-

зав Устим і, тепло попрощавшись з Грицьком, вийшов геть.

Устим наздогнав Настю саме тоді, коли вона йшла з школи.

— Насте, почекай! — гукнув Устим їй услід.

— О, Устим, а ти ж чого тут?

— Оце сидів у хаті, читав, а воно не сидиться, не читається, все думки та думки. Дай, думаю, піду до тебе. Оце вздрів тебе та й прямо навздогін за тобою. Ледве вгнався. Добрий вечір!

— Справді? Добрий вечір, хоч воно вже ніч. Спати вже час.

— Правда, Насте, та хіба ж за тобою заснеш?

— Не кпи, Устиме, не харашо так.

— Я не кплю, я правду кажу, Насте! Я хотів тобі сказати щось... Поговорити з тобою.

— Я сьогодні не можу, Устиме.

— Це тільки відказ, Насте.

— Ні, не відказ. Хочеш — приходь завтра вечером до нас. Брат усе хоче з тобою бачитись.

— А ти?

— І я.

— А з братом я вже бачився сьогодні.

— Ти був у нас?

— Був.

— Жаль, що я була зайнята. В школі з старшими дітьми п'есу готуємо. Оце до такого пізна сидимо. А Степан же спить?

— Спить. Випив трохи та й спить.

Настя зітхнула.

— Біда мені з ним. До війни склянки пива в

рот було не візьме, а як прийшов з фронту, то самогонку кухлями цідить. І що та війна з людей поробила! Але що ти хотів сказати, Устиме? Кажі.

Настя взяла за руку Устима, потягла за собою.

— Сядьмо ось тут. Брат і так спить, нехай спить.

Спочатку вона вагалася, не хотіла подати Устимові виду, що відразу йде на його пропозиції, а потім вирішила здатись, бо через оте неподавання виду дівчата сивіють, дівуючи.

Вмостившись на колодах якомога зручніше, Устим легко обійняв Настю, пригорнув до себе. Внутрішньо відчував відразу, страшенну нехоть до Насті, але обов'язок і становище наказували робити саме так.

Настя мліла в Устимових обіймах.

— А ти до мене прийшов, Устиме?

— Я давно хотів зустрітися з тобою. А сьогодні вирішив.

— І це вже назавжди, чи тільки насьогодні?

— Назавжди.

— Правда, Устиме?

Дівчина так дивилась на Устима, ніби хотіла його ввібрати в себе, в саму середину дівочої душі, ввібрати і — не випустити звідти.

— Правда, Насте. Я вирішив назавжди зв'язати себе з тобою.

— Я не вірю тобі. Ти смієшся з мене.

— Я не вмю сміятись, Насте.

— Устиме!

В тому слові Настя висловила все. Вона повер-

нулась вся собою до Устима, обхопила його міцними гарячими обіймами, притулилась розпаленою щогою до його щоки. Устим чув, як вона вся тремтіла.

— Любий, дорогенький мій! — Шепотіла в нестямі Настя. — Ти ж не покинеш мене, як Грицько, ні, орле мій ясний, доленько моя щасна?

Устим сам не сподівався такого повороту справи. От добі маєш! Пропаде вона тепер без тебе! Але що робити — в що взувся, в тому й скачи.

Устим відшукав долонями Настине обиччя, притис його до свого, і на знак своєї вірности, застиг у затяжному гарячому поцілунку. Потім, відірвавшись, глянув Насті в очі, труснув її в своїх руках, як дужий вітер тополиним листком.

— Ух, ти! Чого ж боїшся? А як біда спіткне, то що ж? Треба і солодкого, і гіркого спробувати!

— З тобою, Устиме, я на все згодна, хоч у найбільшу біду!

Аж над ранок повернувся Устим до хати, стомлений від праці, думок та безсоння.

ПРИБИЙБІДИНЕ ВЕСІЛЛЯ

— Дружба, свати, свахи, куди ж ви поділись, де пропали? А молоді? Де молоді? В біле і чорне одіння одіті, квітами-вінцями покриті, золотими стрічками й шовковими хустками обвішані, в розцяцьковану бричку, що з баскими кіньми, посаджені, юрбами людей супроводжені... Хіба це молоді? Грицьку, сину мій, Уляно, донько моя, діти мої, голуб'ята! Хіба ж оце таке весілля старому Прибийбіді довелося бачити в своїй хаті?

Отак вигукував Пилип Кіндратович, добре підпивши, на весіллі свого сина Грицька й Уляни Безрідної. Був недільний полудень. Обидві широкі просторі кімнати Прибийбидиної хати були повні дівчатами, старими чоловіками й жінками. Був тут і Роман Когут, старий бригадир з кошлатою головою і присліпуватими очима, учитель народньої школи, молодий ще хлопчина, з повним дитячим обличчям і невинними очима, — практикант, мабуть. Крутилися поміж людей, як в'юни, Степан і Настя. Дзвеніли чарки й лунали голоси. Попід стелею вилися клубки цигаркового диму. Сміх, регіт, дотепи і жарти омолоджували сумну стару хату Прибийбіді. Був тут і Устим. Він, попри Грицькового

батька, грав на весіллі майже головну роль — брат же молодій! Від Устима не відривалася Настя, весела, розпалена, щаслива. Вона горда була за такого свого жениха — на все село! Їй плювати тепер було на Грицька і його весілля. Вона прийшла сюди заради Устима і піде заради нього в вогонь і в воду. Степан Мазута, дивним дивом, був до Грицька і його батька такий добрий, що й не пізнати, ніби це й не Мазута був. Тільки на Уляну він дивився якось скося і злобно.

В кутку хати сиділа „музика“ — гармонія й барабан — і „різала“ то польку, то козачка, то „во саду лі, во городі“. Жінки вигоцькували танець із таким смаком, що аж приохкували. Голова Роман Когут із старим Прибийбідою вели на покуті „політичну дискусію“, а Степан Мазута вихилявся посеред хати на одній нозі, показуючи всякі карикатурні фігури. Хата реготала, гула, дзвеніла. Грицько розквітав, сяяв, наче в землі найдорожчий скарб знайшов. Тільки молода, за звичаєм, була лагідна, спокійна, сумна. Свекруха щось говорила до неї пошепки, навчала, як жити-бути замужем.

Настя, добре підпивши, вся червона, тяглась до Устима з обіймами. Вигукувала при всіх:

— Устиме! Це немов наше з тобою весілля! От їй-богу, при людях поцілую — отакий ти в мене молодець! Ух!

Хапала Устима й тягла в танець.

«Во саду лі, во городі,
Виросла морковка,

Парень дівчину узяв,
Що була та ловка!»

Устим жартує, як знає.

— Отаку от жінку мати — самого генерала
вкрутить!

У хаті спалах нового реготу. З-поміж реготу
зривається гучне:

— Гірко! Гірко! Гірко!

Усі тягнуться з чарками до Грицька й Уляни.
Молодим нема куди діватися. Грицько обнімає
молоду й під гучні вигуки весільної челяді, ри-
піння гармонії і вдарів барабану обнімає Уляну
й цілує.

— Оце по-вояцькому, оце по-молодецькому!
— вигукують старі з заздлости, а кошлатий бри-
ґадир аж вуса облизує.

На покуті зліг на стіл Пилип Кіндратович, ку-
няє — хапнув через міру. Жінка тормосила йо-
го за плечі: „Піди сирівцю випий — пройде”, але
Пилип Кіндратович не звертав на те ніякої уваги.
Потім знову встав і, на диво, тримався на ногах
так, якби й не пив нічого. Чи з горілки впився,
чи з думок збився?

— Дорогі мої! — вигукнув Пилип Кіндрато-
вич. — Любі мої, гості мої, діти мої! Двічі чоло-
вік світ бачить: як по народженню зір дістає і
як жениться. Потім чоловік нічого не бачить,
крім своєї хати, жінки, дітей, землі, варстату, ну
і що ще там — праці, поту, сліз... Ох, і куди це
я заїхав, дорогі мої? От, давайте співати будемо?
Що будемо співати, як нема чого співати? Спі-
ваймо! Молоді, починайте!

Пропозицію Пилипа Кіндратовича підхопили ентузіястично. Настя заступила молодих і затиїла першою:

«Ах зачем ета нощ
Так била хороша,
Не боліла би грудь,
Не страдала б душа-а-а».

Пилип Кіндратович махнув у повітрі рукою, мов осу від себе відганяв.

— Не такої! Не такої! Це не наша пісня! Давайте нашої, старовинної, людської!

Бригадир з кошлатою головою витер рукою вуса, затиї старим тонким голосом, його підхопили жінки і полилася по хаті тиха, протяжна пісня:

Ще ж наша тарілочка не цінована, —
Ще ж наша Уляна не цілована!
Треба туу тарілочку поцінувати,
Треба нашу Улянну поцілувати!»

— Я протестую! — раптом вигукуе Грицько, немов ображений з такої пісні. — Я тількищо цілував Улянну. Неправильна пісня! Іншу давайте!

Хтось із молодих вихоплюється з гурту.

— Ну, то як хочете правильної пісні, то вже нехай буде правильна. Я пропоную заспівати так:

Ще ж наша тарілочка мало цінована, —
Ще ж наша Уляна мало цілована!
Треба туу тарілочку більше поцінувати,
Треба нашу Улянну більше поцілувати!

В хаті вибухло загальне захоплення. Навіть ентузіястичний гармоніст, що досі тягнув гар-

монію, не зважаючи на те, що вже ніхто не танцював і що навіть перестав бити барабан, — навіть він тепер відклав набік гармонію і затуляв разом з усіма.

Устимові стало душно, хоч в обох кімнатах вікна були повідчинювані навстіж. Чи від людей і курива, горілки, крику і шуму, чи від Настиних слів, які все й те саме говорили: „Коли наше весілля буде, Устиме?“ Він закурив і вийшов на двір. Уже було пізно. Навіть дівчата, такі ласі на оглядини весільних видовищ, давно порозбігались від вікон. На дворі не було нікого. Лише за Устимом хтось вийшов і пішов у напрямі стодоли. Може, кого занудило. З хати долітав задьористий, розмашистий сміх Насті Мазути, яка цього разу справляла свою перемогу над обома разом: Грицьком і Устимом. Вона ні на йоту не могла подумати про ту небезпеку, яка ховається за тією її перемогою.

Устим пройшов до перелазу, обіперся ліктями об нетесані перила. Задумався. Шумів вітерець, біг по землі, немов танцюючі пари шовковими сукнями водили. Серед того шелесту вчувався тупіт людських ніг, то ледь виразні кроки. Отак коли думати та вслухатися в подих ночі — чого лише не прийде в голову! Але іноді галюцинації збуваються. Так і цим разом. Устимові ніби вчувалося, що хтось іде вуличкою в напрямі до нього, до Прибийбідиноного подвір'я. Справді. Хтось — не розібрати, чоловік чи жінка — наблизився до Устима, гукнув крізь темін:

— Товаришу! Чи не знаєте, де тут Устим Безрідний?

Устим кинувся постаті назустріч.

— Та це ж Наталія! Наталіє, добрий тобі вечір! Чого ж це ти сюди? На весілля моєї сестри? Бач, я їй не догадався сам запросити.

— Мені тепер не до весілля, Устиме! Я прийшла пішки, щоб тобі сказати неприємну історію. Пройдімо трохи далі, нас тут можуть почути.

— Що сталося? — нетерпеливився Устим.

— Завтра чи позавтра Кротов буде все знати...

— Як?

— Сьогодні до мене приходила Ніна, мого сусіди служниця. Ми з нею знайомі ще давніше, коли я в Сави служила. Вона мені таке розказала, що я собі повік не могла б подумати! Виходить, що про мое вбивство Савелія знають.

— Хто? — з неприхованим хвилюванням запитав Устим.

— Тієї ж Ніни господар. Бухгальтер „Заготзерна“, Ціцик. Там така, Устиме, людина, що ти не можеш уявити. І ти пойми — він бачив, як я ховала Саву.... Потім слідив, як я в город ходила, травою та квітами яму засаджувала. Навіть свою люльку згубив був там. Знайшовши її там, я їй на крихту не подумала, чому Ціцикова люлька могла бути на тому місці. Аж тепер розумію.

— А як же та Ніна про все це знає?

— Ніна підслухала Ціцикову розмову з дружиною. Якось було так, що вони, мабуть, думали, що Ніни немає в другій кімнаті. Двері були

напіввідчинені. Ніна чула, як Ціцик казав своїй дружині: „Я, каже, мушу піти заявити. Я, каже, матиму за це гроші“.

— А Ніна?

— Ніна каже, що Ціцик божевільний. Я переконала Ніну, що то є плід Ціцикової бухгалтерійної фантазії. А крім того Ніна, по-моєму, хоч би й знала про те, вона нікому б не сказала. Вона всіх їх ненавидить. Але всеодно треба щось робити. Я прийшла до тебе, Устиме, за порадою й підтримкою. Скажи, що робити?

— Що робити?

Устим давив долонею підборіддя, тер чоло.

— А люлька де?

— Яка? Ага, Ціцикова?

— Так.

— У мене. Хотіла була віднести йому, а тоді якось завагалася: хто зна, думаю, яку балачку заведе через ту дурну люльку.

— Через дурну люльку, — повторив трохи замислено Устим. — Люлька не дурна. Я попрошу дати її мені.

— Для чого? — напівздивовано спитала Наталія.

— Коли Ціцик не вміє тримати язика за зубами, я навчу його.

— Що ти хочеш робити? — ще більше цікавилася Наталія.

— Я складу всю вину на нього, — цілком серйозно і твердо сказав Устим. — А коли чіпнуть тебе, кажи, що Ціцик ворогував із Савелієм, що вони давно живуть між собою, як кіт

і собака. Люлька — найкращий річевий доказ. Чого вона на місці захованого Савелія була, що там Ціцик робив?

— Але його дружина? — перехопила Устима Наталія. — Вона ходитиме, добиватиметься, чутки пускатиме.

— Там ніхто її не слухатиме, як і самого Ціцика мало що питатимуть. Їм аби матеріял і якась підозра — решту вони самі добавлять. І дружини близько не допустять. Я добре знаю методи їхньої роботи. Он скільки там уже через Савелія самих їх сидить — і що? Один на одного таке понаписували, таке понаслідчували, що цілому Зборівському управлінню МГБ на довгі роки роботи стане!

Устим, сміючись, узяв Наталію за руки, стис у своїх руках.

— Дивись сміливіше небезпеці в очі, Наталю! Чуєш, як он там гармонія і бубон б'ють? Ходімо тепер погуляємо. Хай забудемо на мить про все! Там весілля моєї сестри!

— Я не можу, Устиме, в мене голова болить.

— От і добре! Маємо при нагоді добрий лік — келих доброго вина та курятини миску!

Наталія безсила була протиставитись. Пішла у вир вигуків, музики, тупоту ніг і вереску жінок та дівчат.

Настя скоса дивилась на новоприбулу гостю, але не сказала нічого: боялась образити Устима і тим відштовхнути його від себе.

В кутку Прибийбідиної хати все ще хлипала гармонія і гунав барабан.

ЗНОВУ ДО ЗБОРІВКИ

Після весілля, як усе стихло і спало непробудним сном, Устим узяв у колгоспі коня, запряг у бричку й подався з Наталією у Зборівку. Кінь мчав, наче сам знав, про що йде його подорожнім. Устим майже не тримав його за віжки. В полі було мертво. Тупіт кінських ніг віддавався широкою луною понад ярами, пригорбками, хлібами і толоками, поміж яких бігла бита дорога, раз-у-раз то піднімаючись угору, то опускаючись згори. Кінь пирхав, ніби злився на таку дорогу. Наталія мовчки обдумувала все, що за останні години сталося.

— Я не знаю, як воно буде, — порушив мертву польову тишу тихий Наталин голос.

Вона допитливо дивилась на Устима.

Він розумів її вагання.

— Тобі шкода Ціцика, правда?

— Може, й так, — ствердно хитнула головою Наталія.

— Це наше найбільше нещастя, нещастя всього нашого народу, — задумано відповів Устим. — Ми, українці, м'які, легкосердні і жалісливі, навіть до ворога. Нас можуть вішати, стріляти, на каторгах і по тюрмах, голодом і холодом морити, тисячами, мільйонами, а ми — одного-

двох жаліємо, а ми їм — поезію, пісню, програму, гасло, плякат . . . Вони нас бичем, а ми їх — кличем. І так самими програмами й словесними кличами хочемо мати державу, волю, незалежність!

Наталія ще не чула таких пристрасних слів Устима. Вони їй глибоко западали в душу і немов відкривали якісь нові простори. З кожною хвилиною вона чимраз виразніше усвідомлювала свою і Устимову ролі: боротьба. Боротьба ж не знає жалю ні до самих себе, ні, тим паче, до ворогів чи їх яничарів.

В полі знову була тиша. Бричка вже котилася згори в Зборівку. На обрії лягали білі смуги. Надходив ранок.

Вулиці Зборівки були ще безлюдні. Лише де-не-де човгали сонні люди. Устимова бричка під'їхала до Наталиного дому.

— Оце двір Ціцика, — показала Наталія, висідаючи з брички.

Устим глянув на невеличкий цегляний будиночок. Вікна були зачинені віконицями. Мабуть, ще досипляють.

Як тільки Наталія і Устим увійшли в хату, Наталія відразу відшукала Ціцикову люльку й передала йому. Устим деякий час розглядав люльку, читав на ній Ціциків напис і дивувався, що ця люлька така вже стара. Тим часом Наталія перегортала Савеліні папери, записки й листи. Серед тих паперів вона знайшла одну невеличку записну книжечку, де було записано про Ціцика.

— Диви, Устиме! Це ж дуже добрий документ! — ніби раділа своїй нахідці Наталія. — Ось прочитай.

Устим узяв до рук Савелину записну книжечку. Там у ній стояло: „Бухгальтер Зборівської контори „Заготзерно“ Вадим Ціцик. Слабовольний, безхарактерний, скупий, грошелюбний, боязливий, но продать, ізмінить і даже убить чоловіка може“.

— Ну, як тобі подобається? — засміялась Наталія?

— Це дуже добре. Візьмеш і покажеш Кротову. Скажеш, Ціцик убив Савелія за доноси. Хай самі собі ламають карки! Але треба пильнувати Ціцика, аби він не вискочив раніше.

Наталія глянула у вікно. Над містечком стояв уже білий ранок. Глянувши в бік Ціцикового двору, Наталія вигукнула:

— Маєш! Он уже Ціцик із дружиною вийшли. Чи не до Кротова часом?

Устим подивився вслід Ціцикам, що минули вікно.

— Вони можуть швидше там бути, якщо туди йдуть. Скажи, Ціцик п'є? — запитав раптом Устим Наталію.

— О, там такий п'яниця, що за горілку рідну жінку віддасть!

— Я поїду конем навздогін за ними. Ти будь дома і будь спокійна. Хіба як викличе Кротов. Покажеш йому цю книжечку. Бувай!

— Добре. Їдь, Устиме!

Устим швидко вийшов з хати, а Наталія при-

пала до шиби вікна. Недоспана ніч (та й хіба одна?) не могла її зневолити заснути. З трепетом вона думала про Устима і — ждала його.

За кілька хвилин Устим наздогнав бричкою Ціцикових, порівнявся з ними, а тоді запропонував:

— Чи далеко, товариші йдуть? Може сядете, підвезу?

— Та ні, дякуємо, ми пішки пройдемо, — відповіла Ціцикова дружина, видно з усього — дуже пережита. Під очима лежали синці й зморшки. Натомість верткий, бистроокий, гладенький Ціцик не від того був.

— Та чому ж би й не під'їхати! Ви куди? — спитав він Устима, прищуливши й без того вузькі очі.

— До міліції, — зумисне сказав Устим, знаючи, що міліція знаходиться разом із райуправлінням МГБ.

— Та ми ж також туди. Степанидо, сідай!

Устим притримав коня. Ціцик і Степанида всілися. Устим смикнув за віжки і кінь побіг. „Значить, Наталія казала правду, — подумав Устим. — Треба йому перегородити шлях“.

— А ви звідки, коли зволите знати, товаришу, — зацікавився Ціцик.

— З Микитівки. Секретарем у сільраді. А це приїхав по ділу та заїжджав до старого знайомого, Савелія Гачка, власне, до його дружини. Її чоловік кудись зник, чули ту історію?

Устим говорив про те навмисне, а Ціцик ухопився за ту тему.

— О, чув, чув. Але, як вам сказати, товаришу, ви не знаєте тієї складної історії то й не треба. Ох, то ж історія, товаришу!

— Вадиме, не плещи язиком, коли чортма в голові! — прямо при Устимові вилаяла, зацитькавши, чоловіка Степанида.

— Та я так, я що, кажу, що історія така вийшла.

Устим, скільки з досвіду знав людей, зрозумів, що Вадим Ціцик — це не людина, а пів, а може й чверть людини, що це тип, що може виляпувати що знає і чого не знає, що він може служити кому завгодно, якій завгодно владі, аби була сьак-так сита його погана шкура. І певний був Устим, що коли б Ціцика нагодував і напоїв, як свиню, він би мовчав про Гачка, як про власний злочин. У своїй оцінці Ціцика Устим не помилився. Коли Устим, перед самим закрутом вулиці в бік міліції, запропонував Ціцикові зайти і для підкріплення „щось перехопити“, Ціцик радо на те погодився, навіть, злязючи з брички, кілька разів прицмокнув, так, ніби йому вже текла в рот зубрівка чи інша яка „гірка“.

Зате Ціцикова дружина запротестувала. Вона прямо заявила, що не піде в буфет, бо нема коли і нема чого їй розсиджуватися по буфетах та ще буднього ранку. Ясно, що це була вигадана причина до відмови. Вона ж мала вдома Ніну і Ніна могла все зробити за неї. Просто — вона була мудріша за свого чоловіка.

А Ціцик тихцем прямо смикав Степаниду за спідницю:

— Ходім, дурна, діло ж таке трапляється.

— Тобі завжди таке діло трапляється! Аби пити. Не піду!

Ціцикові справді кортіло випити, бо саме при подібній нагоді — зустрічі з кимось — усе легше це зробити, бо перед жінкою видиме виправдання: дивись, мовляв, жінко, я не хотів, а мене змусили, а мені причина така притрапилась.

Устим лише підкидав у розмову Ціцикових:

— На одну хвилиночку, на одну...

— Чуєш, Степанидо, на одну?

Степанида затялась.

— Знаю ту одну хвилиночку, в яку вміщаються і день і ніч. Не хочу, іди сам, я тебе не держу, тільки менше язиком ляскай!

І не пішла. Вернулась додому.

— От баба! — пошкріб потилицю Ціцик, входячи за Устимом у буфет-закусочну.

Але згодом Ціцик гірко нарікав на себе і плакав за жінкою. На телефонічну „докладну“ Устима Ціцика прямо в тому ж буфеті, через якусь годину, заарештовано. Ціцик уже був на підпитку, але тим не менше він зрозумів увесь трагізм свого положення.

„НЕВІРТЕ НІКОМУ!”

Сонце вже підкотилось під обід. Зборівка жила своїм звичайним буденним життям. Люди снували вулицями, як комашня по комашнику. Продавці продуктових склепів відбивалися від покупців, як могли: „Товариші, громадяни, та не товпіться, не лізьте так, усеодно всім не вистачить!“ Шинкарі виглядали з-за дверей, гукали до перехожих: „А куди ж це ви, де ж це так поспішаєте, зайшли б посиділи, розказали б щось!“ Службовці сиділи в бюрох і дивились на годинники: коли п'ята або шоста вечора проб'є. Партийні й урядові „шишки“ метушилися по вулицях і перевулках, літали з бюро до бюро, з установи до установи: „Ну, що зробили? Не зробили? Ая-я-я! Та ви ж нам усю справу завалили, ви ж пляни зриваєте! Дивіться, щоб на завтра на дванадцятку було!“ — і т. д.

Кротов і його апарат мали своє заняття, ніким не контрольоване, ніким не кероване — їх начальство в самій Москві, вони плювали на Зборівських районних „шишок“. Цього дня Кротов був задоволений, як ніколи. Він, урешті, впіймав того, на кому мала б обірватися вся марудна справа з Сапоговим-Гачком. Ціцик був у його руках і за це він був безмежно вдячний

Устимові. Навіть обіцяв „бумажку“ написати в центр, мовляв, надійний робітник — Устим Безрідний! Але хвалячи Устима, Кротов не міг не похвалитися й собою.

— Але ви гадаєте, — казав він Устимові, розлігшись на канапі свого службового кабінету, — що ми без вас про Ціцика не знали? Ге, брате, від нашого ока і від нашого вуха ще ніхто не втік!

Кротов витяг із шафи грубу паперову теку й розкрив перед Устимом.

— Дивіться! Це буде вам наука, товаришу Безрідний!

Кротов читав із грубої теки:

„Ціцик, Вадим Сергійович, народився у м. Зборівка, УССР, 13. 7. 1900 р. Син старого службовця-писаря Сергія Вахтамовича Ціцика, виходця з старої поміщицької родини, служачої тілом і серцем царському режимові. Сам Вадим Ціцик хитрий, лукавий, вислужливий. П'яниця і боягуз. Шкурник і кар'єрист. Може продатися сам і даже чоловіка убить може. Довіряти не можна і даже небезпечно. Але використовувати можна“.

— Савелина характеристика! Як із його записної книжечки списано. Це знаменито! — майнуло в Устимовій думці. — Значить, і це мені вдалося!

— Ну, як вам? — запитав тоном усеобізнаного працівника Кротов.

Устим похвалив Кротова.

— Ну, знаєте, товаришу Кротов, це справжнє мистецтво! Велике мистецтво.

— Що мистецтво? — не второпав той.

— Так знати, так характеризувати людей.

Устимова похвала підбадьорила Кротова.

— О, це і мистецтво і школа! Ви гадаєте, без цієї школи ми могли б удержати владу в своїх руках? Та без цього однієї Зборівки не вдержали б, а так цілу Україну держимо! Та що Україну? Пів світу, пів земної кулі в наших руках!

Устим підтакнув Кротову, думаючи свої думки. Він тепер думав про Наталію: як вона там себе почуває, що думає, чи сподівається побачити ще Устима чи, може, думає, що разом із Ціциком сяде?

Але Кротов знову перебив Устимові думки і говорив далі. Він, видно, в запалі за скінчену справу хотів висловити все, що досі в нього лежало на душі. Кротов теж має душу і теж хоче її іноді викласти перед кимсь. Устим виразно бачив перед собою ту душу, викладену Кротовими словами:

— Бачите, яке складне життя у нас? Сьогодні вбито одного, завтра іншого, післязавтра третього, і так немає кінця, і не знайдете, хто кого вбив, хто проти кого виступає. А все ненависть до держави, до партії, уряду. Ви гадаєте, товаришу Безрідний, ми цього не знаємо, не розуміємо і — не враховуємо? Кожний працівник міністерства державної безпеки добре це знає! Це я вам можу сказати відверто, для науки і пізнання дійсності. Так. Коли хочете бути відданим

справі держави, партії, урядові — нікому не вірте! Нікому! Найближчому приятелеві, другові, братові, сестрі, матері — не вірте!

— Кому ж вірити? — прямо запитав Устим, без удаваности і прикриття. Хотів знати ту цікаву думку Кротова.

— Вірте комуністичній партії і радянському урядові, радянській державі — більше нікому. Сьогодні людина може бути міністром, а завтра на шибениці. Але партія, уряд ніколи не впадуть. Розумієте, товаришу Безрідний, тільки партії і урядові треба вірити!

Кротову аж піт на чолі виступив — такою важкою видалась йому ця науково-філософська промова. Устим зовсім не розумів цієї філософії, вірніше, не хотів розуміти. Хотів поставити ще одне запитання Кротову: „Ну, а як у тій партії, в уряді, нагорі, скажімо, опиняться шахраї, бандити, спекулянти, то їй тоді треба їм вірити?“, але подумав, що цим він міг викликати в Кротова різні думки. Натомість Устим висловив зовсім що інше:

— Вперше чую такі глибокі і мудрі слова, товаришу Кротов. Це велика істина — людина нуль.

Кротов ще щось говорив Устимові, але Устим тієї політграмоти майже вже не слухав. Він лише почув, як Кротов узяв телефон і подзвонив кудись. Устим зрозумів, що йому треба йти, що Кротов береться за дальші свої справи. Він подав руку Кротову й тепло розпрощався. Кротов ще раз висловив Устимові подяку.

* * *

— Не вірити людині! — такий девіз емгебівця. За тим девізом діяв і Кротов, і він не вірив людині. Він не вірив також Устимові, Наталії, нікому. Тільки він не міг за що вчепитися, об що опертися. Він би позамикав усіх, на кого будь-ким кинено найменшу тінь підозри. На Устима ж ніхто такої підозри не кинув, ніхто про нього не доніс. При тих думках Кротову нагадалася одна досить смішна картина. Кілька тижнів тому на донесення своєї ж людини, члена партії, бойовика-партизана, арештували одного працівника райспоживспілки, нібито за його явні симпатії до міжнародньої буржуазії. Коли ж почали вести слідство, виявилось, що той арештований сам кілька тижнів тому подав матеріяли на того партизана з тими самими обвинуваченнями.

— Тьху! — сплюнув Кротов. — Тут сам чорт зламає роги! Ніби навмисне яка рука облутує тебе такими от історіями!

Але як би там не було, а Кротов людям не вірив. І тому він сам, без Устима, мусів говорити в справі Гачка-Ціцика з Наталією. Не сумнівався в такому ході дій і Устим і тому для нього не було жадною несподіванкою, коли по його повороті до Наталії вона відразу була викликана до Кротова. Черга чекання на Наталю прийшла на Устима, хоч він був повністю переконаний, що його задум із Ціциковою люлькою цілком удався.

Наталію Кротов зустрів у себе, як і завжди, досить чемно. Він навіть запропонував їй особливого, вищого ґатунку „лампасьє“, яке він тримав спеціально для вгощення „товаришок“.

— Як же все таки та справа була? — питався Кротов Наталію, нотуючи сказане в книзі. Він бачив, як Наталія хвилювалася, як вона раз-у-раз хлипала й витирала хустиною очі і це вселяло в Кротова певнішу віру, що справа вбивства Гачка належить чужим рукам.

— Ось, будь ласка! — Наталія подала Кротову Савеліну записну книжечку. — Це його служба така до цього довела, це відданість партії і владі таке наробила. За всіх дбав, про всіх думав, щоб усі на правильному шляху були, а тепер маєте. Ціцик за все це йому помстився!

Наталія плакала, промовляючи ті слова і вони навіть на тверде Кротове серце впливали зворушуюче. Кротов читав записну книжечку Савелія Гачка і там знаходив ту саму його характеристику про Вадима Сергійовича Ціцика, яку Гачок подавав Кротову. — Не вірити людині! — знову било в напружених Кротових скронях. — Ціцик помстився Гачкові за його службу.

— Чи сварилися вони колинебудь?

— Часто.

— За що?

— Мій чоловік не раз заходив у контору „Заготзерна“, щось там говорив, розпитував чи, я не знаю, що там він ще робив. Тільки мені чоловік скаржився, що Ціцик не зносить, коли Савелій заходив у „Заготзерно“. „Всюди свого носа тиче,

— казав він, краще пильнував би свого діла!“ А один раз навіть погрозив Савелієві, що покаже йому, де раки зимують.

Кротов уважно вислухав Наталію, знову списав протокол зізнання і випустив її. При виході Наталія просила Кротова, аби її тепер не залишив без допомоги і опіки.

— В нас ніхто не залишається без опіки, — запевнив Кротов Наталію, але вона не зрозуміла, чи то він говорив щиро, чи глузуючи.

Наталія вперше за весь час після пам'ятної першої зустрічі з Устимом почувала себе такою спокійною. І вперше, мабуть, спала таким міцним непорушним сном.

ЦІЦИК І ЙОГО ЛЮЛЬКА

Дижурний увів Ціцика до Кротова й зачинив за ним двері. Ціцик був увесь блідий, опущений. Руками тримався за оголені груди, що випиналися з розхрістаної сорочки. Він був так зляканий, що не міг вимовити слова. Він не міг зрозуміти, що з ним діється, по що його сюди приведено. Кротов мовчки кури́в цигарку. Тривала мовчанка кілька хвилин, а Ціцикові здавалося — цілий день і цілу ніч. Він знову на мить пригадав дружину й мало не розридався. У думках лаяв і кляв себе. „Ідіот, останній дурень!“ — шматував себе, наче ножем шкіру сам з себе дер. Чому й за що його забрало МГБ, він не знає, але був певний, що коли б не зв'язувався з ним, то напевно сидів би тепер вдома або пив зубрівку в кривого Семена. „На чорта тобі був потрібний Гачок, — терзав себе Ціцик. — Вбито, то нехай і вбито, дідько з ним, не чужою ж рукою — власна дружина вбила, значить було за що“.

Кротов гукнув його підійти ближче і Ціцик, низько зігнувшись, ступив кілька кроків наперед й прошепотів:

— Товаришу начальнику, за що ви мене сюди той, покликали? . .

Ціцик увесь сіпався, наче його голками хто штрикав.

Кротов підійшов до Ціцика і вдарив його кулаком у груди. Той, як веретно, перекутився кілька разів і впав на підлогу.

— Сволоч! Бандит! Який я тобі товарищ, твою... Розкажуй, за що вбив Гачка?

Силкуючись, Ціцик звівся на ноги й заплакав.

— Я? Я ще нікого не вбив, громадянине начальнику, товаришу... Я мухи на вікні не вбив, комахи не задушив.

— Брешеш?

— Не брешу, громадянине-товаришу... Товаришу! Вбийте мене, а таки товаришом буду вас звати, бо ви мені таки товарищ, товариші! — майже кричав Ціцик і Кротов уже думав, що він божеволіє з страху. „Невже таки він міг забити чоловіка?“ — майнуло в голові Кротова. „А, врешті, скільки їх прикидається от такими слабодухами, коли попадуть сюди!“ — заперечила інша думка.

— Я ваш, я радянський увесь, товаришу начальнику, за що ж ви мене мучите?

Кротов підійшов до столу, взяв люльку й тицьнув її Ціцикові.

— А люлька? Це ваша люлька?

— Люлька?

Ціцик витріщив очі, вздрівши в Кротова свою стару любиму люльку. Простягся рукою по неї, але Кротов не дав.

— Так. Моя люлька. Моя стара люлька. Де ви її взяли?

— В Гачкової жінки, Наталії. Як вона до неї попала, скажіть?

— Он воно яка заковика! — розкрив рота Ціцик, приголомшений повідомленням начальника.

— Я її забув . . . загубив.

— Де?

— В Наталиному, Гачковому значить, городі. Мабуть, там . . .

Ціцик напружував свою переполохану пам'ять і страшенно боявся про щось забути, щось пропустити.

— От-от, так і спочатку б. Забули, загубили люльку в Гачковому городі. На місці забитого й закопаного Савелія Гачка. Так?

— Так.

— А чого ж ви там були, чого шукали?

— Я хотів, товаришу . . . Громадянине, вибачте. Громадянине начальнику, дозвольте вас товаришом називати, бо я ж таки ні в чому не винен!

— Ну, хай вже і товариш, коли вам це приємність справляє, кажіть далі. Чого ви там були — в чужому городі саме на тому місці?

— Однієї ночі, не пам'ятаю коли, я вийшов був на двір, вибачте, в приватній справі. Голова мені боліла, в грудях ломило, крутило. Вийду, думаю, свіжим повітрям подихаю і свою справу зроблю. Коли порівнявся так із Гачковим парканом, через який і корова може пролізти, такі діри, порівнявся, кажу, нагнувся і бачу — Наталія вийшла з свого дому і тягне щось у город. Що воно, думаю, має бути — чи свиню де купила та вночі

обпатрошила, чи сховок який волочить до городу, — мало що в наші часи може бути! Я ще дужче пригнувся та нишком, нишком, тихо, мов кіт, униз, із подвір'я — в город. Приліг у бур'яні та й лежу, мов неживий. Бачу, Наталія щось копає, а тоді той сховок чи ту свиню — у яму, та й загорнула, травою-бур'яном притрусила і пішла, оглядаючись. Ніч була темна, глибока, ніде нікого. Тихо було, як у глухого у вусі. Я полежав-полежав, і теж додому. Мовчу, нікому нічого не кажу, бо що ж я міг казати, не знаючи, що там? А тоді чую — Сапогова вбито, а Савелій Гачок зник з дому. Е, думаю, тут якась нечиста заковика. Я раз, другий на той город. На тому місці вже й трава і квіти. Я одного разу, вночі, проколупав у тій ямі діру, руку туди, а там — о, жах мене тоді страшний огорнув! — там лежав забитий чоловік, Савелій Гачок — Наталин чоловік, значить. Я вже потім, пізніше, здогадався, що це він мав бути. Я ото, виходить, як бував там, то й люльку, мабуть, загубив на тому місці. Наталія, видно, її знайшла і взяла. Взяла і, бачите, скористувалася з неї. От вам і баба! Подумайте!

Ціцик зітхнув, увесь спітнілий від свого оповідання. Але те оповідання, видно, справило на Кротова гнітюче враження. Він аж почорнів. Цигарку не курив, а кусав у зубах.

— Чому ж ви про це раніше не казали?

— Кажу ж, я не знав спочатку, я хотів узнати. Поки це і те, час пройшов. А оце вже й ішов був вам казати. Нарадився з жінкою та й ішли разом. Сказати вам усе. І зустрів по дорозі, як

його, микитівського секретаря, Безрідного Устима...

— Стривайте, стривайте, — перебив нагло Ціцика Кротов. — І зустріли Безрідного Устима і... що далі?

— Він мене підвіз, запропонував зайти до буфету випити...

— Він запропонував вам підїхати і випити?

— Так, він.

Кротов ще ніколи не був так заінтригований, як тепер. Йому то прояснювалося перед очима, то знову запливало якимось туманом. Але він у одному був певен: не вірити людям! Нікому не вірити! Тільки партії і урядові, але як же партія і уряд без нікого буде? Устимові не вірити, Наталії не вірити, Ціцикові не вірити — хто ж тоді вбив Сапогова й Гачка? Мертвий Сапогов не міг же, до чорта, вбити живого Савелія!

Кротов викликав дижурного і звелів йому відвести Ціцика назад до камери, а сам узяв папери, замкнув кімнату і пішов нагору.

За кілька хвилин він говорив з головним начальником Зборівського райуправління МГБ Фуком. Прізвище начальника — Фук — свідчило про його чужоземне походження. Кротов виклав перед Фуком усю справу і знесилено відкинув голову на спинку крісла. Він, здається, вперше за всі довгі роки своєї праці був таким стомленим і безсилим.

— Мені здається, — вислухавши Кротова, повагом сказав Фук, — що винувником усього цього є Устим Безрідний.

Кротов випростався.

— Я теж уже про це думав, але які докази, які підстави? Фронтоник, бойовик, перевірений нами ж ще перед війною...

Фук усміхнувся.

— Ви наївні, товаришу Кротов, — не посоромився висловити таку думку про Кротова його начальник. — Чи ви не завважили, що поки котрась сволоч не була на фронті, то ще сяк-так трималася радянської влади, а як побула там, то вже не підійди тепер до неї. „Я, — горлає такий тип, — кров проливав за радянську владу, а ти за бабську спідницю ховався!“ Так витворилось до деякої міри навіть вороже ставлення так званих фронтоників до нефронтоників.

— Це правда, — погодився Кротов. — Але щоб Устим... Нікому не можна вірити, але коли б на нього бодай хто свиснув, — і вже можна б було за що зачепитись.

— Як немає нічого — треба зробити самим щось! — серйозно сказав Фук. — Чи ви завважили, що всі ці неполадки, вся ця саламаха в Зборівці почалася саме з появою Безрідного? Чому так? Чому в Микитівці податків не платять, хлібоздачі не виконують, у Зборівці один на одного доносить, мало не всіх керівних осіб попересадили, а толк який з того? Саботаж як був, так і є. Звідки ж це все виходить? А хто така Наталія Гачок? З куркулів, Ціцик з поміщиків, сам Безрідний з родини заможного селянина, чи не так? Чи ви над цим застановлялись, товаришу Кротов?

Ці Фукові слова звучали як догана і як докір Кротову за його допущену малу пильність у роботі. Кротов винувато хилив голову, весь пірнувши у важку задуму.

Фук вів далі:

— Чого Безрідний так часто в Зборівці буває?

— На мої виклики.

— А скільки тих викликів було і скільки разів він приїжджав? Ану, викличте його і спитайте! Живемо в час, коли треба за кожним людським кроком стежити і той крок міряти. Міряти, розумієте, товаришу Кротов? Вивчати, що людина їсть, п'є, в що зодягається, що читає, пише, говорить. Комунізм переможе в усьому світі тоді, коли величезний апарат комуністичних працівників матиме на обліку, як на рентгенській світлині, всіх, з ким маємо або хочемо мати справу. Всеодно — прихильників і неприхильників, друзів і ворогів. Знати хто чим дише, хто чим живе, до чого прагне, які має пляни. Кожний чоловік, як і кожний народ, країна, держава, повинні бути вивчені і занесені до списку великої книги пізнання і вивчення. Інакше комунізм провалиться, бо надто багато має ворогів, зовнішніх і внутрішніх. Правильно, кажу чи неправильно?

— Це правильно, — ствердив Кротов. — Це глибокі слова.

— Коли правильно, мусимо стосувати це до даного випадку.

— Тобто?

— Братися за самого Безрідного!

— Братися за самого Безрідного, — повторив у задумі Кротов. — Як братися, то й братися. А Наталія, Ціцик?

— За всіх! Перевірити всіх працівників сприяння державній безпеці, провести ґрунтовну перевірку кожного бодай трохи підозрілого. Всіх через апарат пропустити!

Над Зборівкою зависла нова хвиля неспокою й тривоги.

МИТЬКА ЦИГАНЕНКО

Ішла зима. Над Микитівкою з кожним днем ставало хмурніше й холодніше. Напливали хмари, нуртувалися вгорі, переганяли одна одну, збігалися до купи й то піднімалися вгору, то опускалися вниз, хилилися над самими стріхами селянських хат і сипали перший шорсткий сніжок. Голі поля почали біліти, люди в селі юрбитися групами то біля кооперації, то біля сільради, то по хатах — сусід у сусіда. В гурті немов тепліше, ніж поодинці. Збиралися й гуторили всяк про все: хто про зиму, хто про війну, хто про худобу, якій не буде в чому зимувати — тваринницькі ферми стоять обдерті й порозвалювані.

Важка повоенна зима ішла, гнітила людські надії й сподівання.

Уляна по одруженні жила в Прибийбіді. Убоге життя було, але веселіше, розрадніше, ніж самій доводилось: яка не є біда, а Гриць скаже яке ласкаве слово — вже й веселіше стане; або щось свекруха докине, свекор кого вилає — все таки рух, мова спільна, клопоти спільні, сімейні. Свекруха, дав би їй Бог довгого життя, вдалась смирною, вирозумілою, доброю. А це ж для невістки, що для винограду чи хмелю підпора. Пожвавівшала, повеселівшала Уляна за Грицьком,

а там і ще . . . Ой, ще не час про це кому казати. Не пора хвалитися! Бог його знає, як воно буде, кожна радість передчасна непевна, кожна чутка про несповнене порожня. Тільки й радости та мрії, та надії, що сама до себе усміхнеться, промовить нишком: „Ой, коли б то донечка була!“

Чула Уляна, що щось їй під грудьми і лоскітно, і боляче — нове життя зароджується там.

В Уляниній хаті лишився на господарстві сам Устим. Яке там господарство! Сама хата та хлів, та три курки в подвір'ї. Але й нащо те господарство Устимові! Всеодно нема часу за ним доглядати та клопотатись. Ось, може, справить весілля з Настею Мазутиною, перейде вона до нього, може й свого брата-каліку туди перетягне, то й господарство заведуть. Настя ж не на жарт почала вчащати до Устима і вже перед людьми розхвалилася, що скоро весілля з Устимом справлятиме. Устим тому не заперечував, хоч злився на Настю, що патякає язиком передчасно.

Устимові здавалось, що справа з Сапоговим, Гачком і Ціциком покінчена, і тепер він міг вільніше й ширше ставити кроки на землю. Тішився, що Микитівка була такою цупкою супроти окупаційної червоної влади, що колгоспники, хоч і бідували, не здавалися, чинили „тихий бунт“ проти накиненої колгоспної неволі. Устим не знав, що тим часом у райуправлінні Зборівського МГБ готувалася широка розправа над усіма, хто бодай якоюсь мірою виявляв своє незадоволення внутрішніми державними порядками, хто

не був активним у великому повоєнному мирному соціалістичному будівництві. Готувалася нова велика чистка від усіх „залишків націонал-фашизму“, українського „дрібно-буржуазного націоналізму“. Керівними органами МГБ пущено в хід велике число працівників із штатнього апарату, перевірених „до нігтя“, щоб ті вели підготовчу акцію для самої чистки, складали „чорні списки“ всіх найменше підозрілих. З цієї „операції“ були виключені всі „дрібні шептуни“ типу Степана Мазути, Ціцика, Гачка і інших. Жадного доручення в тому напрямі не дістав і Устим Безрідний. Все це йшло поза його плечима, тихо, безшумно, таємно.

Саме це впроваджувало Устима в глибоку помилку. Він сподівався, що йому вже вдалося міцно ввійти в довір'я червоних окупантів і тим самим сміливо крокувати вперед. Кротов, як і раніше, при зустрічах був із ним увічливий та привітний, навіть занадто привітний. Устим сподівався, що Кротов тим відплачує йому за блискуче закінчення Савелиної справи. Часто він їздив вечорами, крадькома від Насті, до Наталії, довго сидів з нею вечорами, іноді залишався там ночувати. Настя дулася, насуплювала брови й віддувала губи. „Знову ночував десь, — мало не плакала. — Знову справа? Яка там у тебе справа, хотіла б я побачити?“ Устим починав уже оберігатися й рідше вчащати до Наталії. Настя дівчина запальна й дурна, ще спаде на розум у Зборівку за Устимом іти на сліди.

Устим за цей час познайомився з одним збо-

рівським молодим хлопцем, Митькою Циганенком. Цікавий це хлопець був! Закінчив десятирічку, був надзвичайно здібний до науки і всякого ремесла, а вчитись далі не пішов. Жив із самотньою старою матір'ю за двірцем Зборівки, майже в полі. Спочатку щось робив дома, майстрував якісь моделі, маленькі авта, літаки. Потім кинув своє конструювання і пішов на курси працівників міліції. По закінченні курсів поступив на службу в Зборівське райуправління міліції. Вже будучи міліціонером, Митька іноді зустрічався з Устимом і перекидався з ним словами. Якось навіть запросив був до себе додому. Устим спочатку вагався був, оберігався, аби цей Митька, як його тут популярно звали, не підставив свині. Але потім переконався, що його боязнь була безпідставною. Митька, що мав прізвище, яке йому досить пасувало, бо був чорний, смуглявий, горбоносий, трохи згорблений, — сам розповів про себе Устимові цікаві речі. Він, як виявилось, чудесно малював портрети, вмів підробляти будь-який документ, включно з паппортами, робив паперові гроші, переважно „десятирубльовки“, їздив автом, управляв трактором. Це був універсальний тип, для якого єдиного, мабуть, у Зборівці, не існувало жадних законів. Він, як признався Устимові, об'їздив увесь ССРСР, від Харкова до Владивостока і від Владивостока до Ростова без жадного залізничного квитка.

— Як же це ти робиш? — з великим дивуванням питав Устим.

— А так, — оповідав Митька й витягував, для ілюстрації, свої „залізничні квитки“. — Я можу підробити будь-яку печатку і блянку. Це робиться з допомогою картоплі, спирту ну і окремих спеціальних речовин. Найголовніше для мене — здобути зразок печатки і форму посвідки чи документу. З проїздом залізницею я робив просто. Їхав, скажімо, до Харкова на залізничний двірець, здирав там зі стіни перший-ліпший наказ головного начальника двірця, розуміється, з печаткою і його підписом. А тоді повертався додому, робив ту печатку і його підпис і ставив це під службове посвідчення головного управління Харківської залізниці про командировання мене туди, куди я хотів їхати. Звичайно, сідав я не в Харкові чи в іншому якому великому місті, а на невеликій районній станції.

Потім Митька показував зроблені „десятки“. Ці гроші, казав він, найлегше пускати на ярмарках та базарах. У державних склепах та установах небезпечніше.

— Чому ж ти тоді пішов до міліції? — не приховував своєї глибокої цікавості Устим.

Митька покрутив головою.

— Чого пішов? З моїм заняттям у міліції найбезпечніше. Знаєш, батько ніколи не скаже на свого сина, що він щось украв, хоч би це й він зробив, а все шукатиме в чужого.

Устим щиро сміявся. І звідки в цього безвусого хлопця такі помисли, такі думки?

Бачачи, що Митька цілком простодушний, прямий, з розкритою, як кажуть, душею, а вод-

ночас і розумний, винахідливий, Устим натякнув якось злегка Митьці про теперішнє життя, порядок, труднощі.

Митька цілком холодно і спокійно відповів:

— Мене це нічого не дивує. Кінь везе те, що він може повезти, осел, що він зможе, наше начальство — теж, що зможе.

— Ну з тебе ж і філософ! — непідробно сміявся Устим і так полюбив Митьку, що не міг і дня про нього не думати.

СЕРЕД БІЛОЇ НОЧІ

Останніми часами Наталія почала чогось боятися. Вона сама не знала, звідки ішов той страх, але відчувала, що в її душі чимраз частіше ставало тривожніше, лячніше. Іноді чує, як душею пробіжить струм болючого холоду, як стиснеться серце й заб'ється часто-часто. Спочатку думала, що то — самотність, клопоти, безперестанні бідкання за тим, аби на кожний день було щось купити з'їсти, зодягтися, взутися. Але ні, не те. І з'їсти покищо є що, і зодягтися, взутися є. А серце щемить, ние.

Яксь підсвідома тривога коле в Наталиному серці. Не раз хотіла була сказати про це Устимові, але все вагалася — боягузкою назве! І все ж таки не змовчала.

Одного вечора, коли Устим повертав додому, Наталія взяла його за руку, зупинила біля самого виходу.

— Устиме! — промовила вона з таким чуттям, з таким глибоким віддихом, що Устим це нагло відчув.

— Що, Наталю? Ти давно, бачу, хочеш мені щось сказати, але чого ж мовчиш? Кажі! Хіба ж уже не віриш мені?

— О, ні, Устиме! Я вся тобі вірна, ти ж сам знаєш. Тільки от...

Наталя знову запнулася. Їй соромно було сказати Устимові те, що вона хотіла сказати. Йому, Устимові, що стільки передивився страхом в очі і ніколи, мабуть, нічого не боявся. А вона ж лише ступила на його дорогу, лише зробила один крок і вже — боїться.

— Мені страшно чомусь, Устиме! — вимовила тихо, як крізь сон, Наталя і всім тілом пригорнулася до Устима. — Мені чомусь страшно...

— Чому?

— Я не знаю, чому. Мені все останніми днями стоять перед очима і Сава, і Ціцик, і його дружина, яка щодня б'ється біля брами МГБ. Потім Кротов... Вони передо мною чомусь стоять, як на суді якомусь...

Устим чув, як Наталин голос дедалі тремтів, як її груди здригалися від глибокого дихання.

— Ти жалієш за тим, що сталося?

Устим починав думати, що Наталя духово заломлюється і це було найстрашніше, що могло бути в такому положенні. Устимові нагадався чомусь Митька Циганенко. Чи міг би той коли-небудь заламатись? Мабуть, ні. Він дивиться на світ сміючись. Такі не заломлюються. А от Наталя... Її серце палке, гаряче, пристрасне. Воно раз може спалахнути і підвестися великим полум'ям у височину. Але воно замале, воно не може довго бути в напруженні такого горіння. Після якогось часу палахкотіння воно або погасає, щоб потім знову колись спалахнути, або

згоряє зовсім. Устимові не хотілось вірити, щоб спалах Наталиного серця погас завчасно й назавжди.

За дверима завивав вітер і порохив сніг. Грюкало хвірткою — видно не зачинена була. Було холодно і немов моторошно. Наталія чула лише тепло Устимових грудей.

Устим розраджував Наталію, як міг, але тривога Наталії не покидала. З тією тривогою вона й випроводила того вечора Устима. На дворі знімалась завірюха. Наталія зачинила хвіртку, ворота, з яких виїхав був Устим, оглянула подвір'я й вернулась до хати. Але не встигла вона замкнути за собою дверей, як знадвору хтось постукав.

— Хто там?

— Свої, відчиняйте!

— Хто свої?

Наталин голос дрижав. Їй здавалося, що це зовсім чийсь чужий голос.

— Відчиніть! — суворіше гукав з-за дверей чоловічий голос, — це від Кротова, діло важне є . . .

Наталія похолола. „Від Кротова“, — чого він хоче серед ночі? Вночі вони на годину чи дві не кличуть. Наталія готова була тікати, бігти коридором на другий хід, через підвал, у город і далі . . . Куди ж вона втече далі? „Що буде“, — подумала Наталія й відхилила двері. В обличчя сипнуло снігом. На дверях, супроти білої ночі, стояв високий стрункий чоловік.

— Ви будете Наталія Гачок? — холодним, як сніг, голосом запитав чоловік.

— Так. А ви хто такий, чого хочете? — ніби боронячись, питала Наталія, тремтячи.

— Прошу іти зі мною.

— Куди?

— Я уповноважений МГБ.

— Я вас не знаю, товаришу, — протестувала Наталія. — Я з вами не піду!

— Ах, — засміявся розсипистим сміхом чоловік. — Ви мене не знаєте? Я вам уже казав, що я уповноважений МГБ, від Кротова. Це вам повинно вистачити! Ну?

Чоловік зайшов з-заду Наталії і виштовхнув її за двері.

— Я ж роздягнена!

— Неважно. Вас там зодягнуть.

— Ні, я так не піду! — вперлася Наталія, вже й справді мітяти якимось викрутитися від цього нахаби. По його поведінці видно було, що її арештовують на все. — Покажіть ордер на арешт, ви не маєте права без ордера!

Чоловік схопив Наталію за руки, крутнув їх, загнув за спину, стиснув і повів так.

— Я вам там покажу ордер, сука! — грубо вилаявся уповноважений Кротова.

Наталія зрозуміла, що все вже було скінчено, що всьому кінець, що вона недаром віщувала прихід кінця. Ішла в самій суконці, простоволоса, лишила хату відчиненою, навіть світла вгорі не вимкнула. Сказала про це йому.

— Вам тепер нема про що клопотатися. І хату

вашу замкнуть, і світло погасять без вас, усе зроблять. Порівняйтеся зі мною і йдіть збоку, щоб хто з перехожих не звертав уваги. Уявіть собі, що ви — моя наречена, що ми йдемо з кіно чи театру, — цинічно мовив уповноважений.

Наталія мовчала. Вона не мала вже чого казати. Вона лише думала, де тепер Устим, чи вже в Микитівці, чи спить уже. Що він скаже, що зробить, як узнає про її арешт?

В управлінні Наталію зустрів сам Фук.

— Ну, Наталочко? — промовив, усміхаючись, Фук, дивлячись довгим допитливим поглядом в її стомлені очі. — Як же ваші діла, як живемо, що робимо?

Наталія дуже добре розуміла Фукову іронію.

— Дякую, товаришу начальник, добре, — з такою ж удаваністю відповідала Наталія, намагаючись триматися якомога спокійніше й твердіше.

— Ну, а як же ваш чоловік, Савелій Константинович Гачок? — таким самим допитливим поглядом пронизував Наталію Фук.

— Я вже сказала. Мій чоловік виявився вбитим...

— Виявився вбитим, — повторив Фук. — Виявився чи вбито його? Хто його вбив?

— Мого чоловіка вбив Ціцик, бо там були його сліди.

— Сліди? — засміявся Фук. — А квіти? Хто квіти садив на Савелиній могилі — теж Ціцик?

Наталія спохватилася, що вона зробила була

велику дурницю. Це прямо й неприховано виклав їй сам Фук.

— Спритна ти і смілива жінка, — сказав він їй цілком спокійним і діловитим тоном, так, ніби це не на слідстві було, — а от клепки на все не вистачило. І Ціцикова люлька, і Савелина записна книжечка — все добре, інакше не вигадеш. Як у книзі. А от про квіти і забула. Хто ж квіти міг садовити внизу самого городу, де самі пси бігають? Біля дому, в дворі, навіть у самому домі нема квітів, а на городі — є! Хто ж їх мав там посадити, може, скажеш, теж Ціцик чи його дружина? В чужому городі! Ти про цю деталь не подумала? Ні, а за люльку і записну книжечку, бач, захопилася? Сволота!

Фук лягнув долонею по Наталиній щоці.

— Ми ще будемо тебе питати, хто тобі допомагав убивати твого чоловіка?

Фук звелів привести Ціцика. Він став віч-на-віч з Наталією. Наталія відвернула погляд. Фук grimнув:

— Дивись йому прямо і кажи, що він убив Савелія!

Наталія знову відвернулася від Ціцика. Вона відчула, що з-під її ніг виривається всякий ґрунт і вона летить у безодню. В тому леті вона була безсила сказати Фукові, що Саву вбив Ціцик.

— Я не можу цього сказати... Я не знаю. Це було мое тільки припущення.

Ціцик упав Наталії під ноги й зареготав з радості, як дитина.

— Я теж не можу сказати, що ви вбили свого

чоловіка! Я тільки думав так, може то й не ви тягли Савелія в город. Товаришу, громадянине начальнику! — залепетав Ціцик. — Дозвольте слово сказати!

Фук з огидою дивився на перестрашеного і водночас зраділого Ціцика. А Ціцик боявся Наталії не менше, ніж Фука. „Коли такий оборот справи, — думав Ціцик, — то на чорта мені заводитися з Наталією. Як вона свого чоловіка вбила, то й мене може колись. Аби тільки швидше випустили звідси“.

Фук дозволив Ціцикові сказати слово і в тому слові Ціцик сказав, що він справді все те бачив уночі, але чи то була Наталія, чи хто інший, він не може сказати. Фук лаявся про себе, що має таких дурних підслідчих, а потім знову звелів замкнути Ціцика. Нехай посидить ще трохи, подумає, може порозумнішає.

Наталія теж відмовилася зізнавати, що Савелія вбив Ціцик. Але й на себе вона не брала тієї вини. Вона нічого не знає, вона знає тільки одне: Савелій вбив Сапогова і втік. Хто вбив Савелія — невідомо.

Фук вирішив застосувати до Наталії відомі в його практиці тортури. Інакше з цієї жінки правди не витягнеш.

ВИПАДОК У МИКИТІВЦІ

Недобрий був початок цієї зими. Тієї ж ночі, коли була арештована й допитувана Наталія, в Микитівці сталася інша страшна і голосна подія: Грицько Прибийбіда вбив Степана Мазуту. Коли Устим в'їжджав у село бричкою, він почув глухий гомін людей, окремі вигуки жінок і чоловіків, чиесь пронизливе й протяжне голосіння, що розлягалось по селі, немов совиний крик над згорілою хатою. Весь цей гомін, гук і плач ішов від сільради, куди поспішив, женучи коня, Устим.

Біля сільради справді було людей битком набито. В коридорі сільради і всередині натовпу міліціонери розпихали людей. Їм на допомогу ставали члени сільради і правління колгоспу. Устим відразу побачив, що тут щось скоїлось велике.

Спинив біля натовпу бричку, кинувся в гуцу народу.

— Що тут таке? — питався на ходу.

— Вже пізно питати, товарищу! Треба було пильнувати свого шурина!

Устим відчув, що це була колька в його бік. Вона шмигнула його, як шаблею по грудях.

Устим пробився наперед. Біля міліціонерів

звивалася Настя, Уляна й стара Прибийбідиха. Всі вони втрюх голосили то разом, то поодинці, а люди журили, ганьбили й проклинали.

— Вбити його на місці, негідника такого! На каліку руку звів, подумайте! — лунало з натовпу, що чорними хвилями гоїдався на білому засніженому майдані.

— Вжеж! Хоч би й до жінки чіплявся, то що ж тут такого? По морді та й по всьому. А то — вбивати! Мало ще повбивано!

— Самосуд йому! На місці отут і розправитись!

Устим зрозумів, що сталося вбивство, але не знав, яке саме і проти кого це натовп гуде. Щось згадували про „зятя“, значить — Грицько тут вмішаний.

— Що тут таке? — повторно спитав Устим, пропихаючись усередину сільради.

— Грицько вбив Степана! Ох, горенько моє, горенько, — заголосила Прибийбідиха, а Уляна й Настя собі за нею.

— Ну, то розійдіться! — гукнув і собі Устим, примкнувши до „впорядників“. — Усеодно не допоможе. Розійдіться!

„Впорядники“ заходилися розганяти людей. Але поки вдалося розігнати людей, від сільради від'їхала автомашина, везучи в собі забитого Мазуту і арештованого Грицька. Люди розійшлися самі.

Старий Прибийбіда зустрів Устима з Уляною і його старою похмуро й грізно, але без серця.

— Сідай, Устиме. А ви перестаньте скімлити.

Ну? Що допоможете, коли вже не допоможете? За тією калікою нема чого плакати, а за Грицьком — теж. Хай розумніший буде. Він думав, що це йому на фронті: взяв прямо на виду всіх та й убив. Скільки он людей вбивають, і ніхто пари з уст не пустить, нічого ніхто не знає. Нишком усе. А цей, дурень, на яву все. Або вже не до смерти бив би, узяв би, шмагонув раз та другий попід боки, попід ребра, та й годі. Не з'їв же він зовсім Уляни, що пристав був.

В ході балачок виявилось, що Степан Мазута зустрів був Уляну біля колодязя, ввечері, коли вже стемніло, та й давай її вмовляти таки покинути Грицька. Признавався Уляні, що любить її по-старому до безумства і не може забути її, не може заснути, все Улянин образ мариться перед ним. Уляна давай ганьбити Степана, що так, мовляв, і так, що вона вже замужем, що вже дитину скоро від Грицька матиме, що, врешті, Степан у партії і в активістах, не личить йому сімейне життя інших розбивати, — та де там! Степанові це наче кийом у бубон. „Мені життя не миле без тебе, — віддавалося від тих Уляниних ударів від Мазути. — Я або сам себе зведу з світу, або Грицькові життя вкорочу!“ казав прямо Мазута. При тих словах він тяг до себе Настю, хотів її взяти в обійми й поцілувати. В цей мент де не взявся Грицько — з роботи йшов. Та й побачив, як Степан обіймав Уляну. Вхопив прожогом коромисло, що лежало на зрубі колодязя, та Степана по голові коромислом раз і вдруге. Степан, неборака, не зчувся, як це

лихо на нього впало. Уляна й сама не спам'яталася, звідки взявся Грицько. Тільки вже бачила, як Степан лежав біля колодязя на землі, а з голови текла на сніг кров.

Уляна закричала до Грицька не своїм голосом:
— Що ти наробив, Грицьку? Ти вбив його!

— Собаці собача честь! — процідив злісно Грицько й штовхнув Улянину. — Чи ти теж така? Може іншого схотіла? Всі ви однакові — нема через вас життя.

Сам швиденько подався через двори та городи — видно тікати хотів. Але вже було пізно. Внизу його перехопили люди, спіймали, звалили в сніг і били, поки не прибігли з сільради та міліція. Потім з району прибула машина.

Устим слухав і ходив по хаті. Випив кухоль води — спрага його пекла. Вже, видно, почалося, думав він. Згадав Наталину мову про її страх і передчуття тривоги.

Коли люди ранком попрокидалися і йшли на роботу, вони завважили, що хата Прибийбіді була замкнена й запечатана. Порожньою стояла й хата Безрідного. По селу пролетіла чутка, що цієї ж ночі заарештовано всю родину Прибийбіді і Устима Безрідного.

Ніхто нічого не розумів, за що забрано Прибийбіді і Устима. Степана Мазуту забив сам Грицько, а забрано — всіх.

Гула й скавулила хурделиця, збивала людей з ніг, а люди йшли розбирати в колгоспі коней та везти в поле гній. Праця свого вимагала. Бри-

ґадир з коцлатою головою й приплюскуватими очима дивився того ранку на небо й промовляв сам до себе:

— Ех, розгойдалося небо, як колиска, і от-от, здається, впаде на наші голови. Та вже нехай би падало, як таке життя тягти!

ЗРАДА

Устим сидів в „одиночці“. До спільної камери пускати його, мабуть, побоялися. Камера була маленька, з метрів два заввишки і півтора — завширшки; в ній не було ні ліжка, ні бодай якогось лахміття для підстилки. Устима ж узяли з хати в одній сорочці — так він і сидів. Стіни чорніли від мокроти і плісняви. Цементова долівка була холодна, як лід. Невеличке квадратове заґратоване віконце висіло низько, так, що Устим міг через нього дивитись. Але воно, на нещастя, ішло в глуху сіру кам'яну стіну і Устим нічого не міг через нього бачити. Ні крикнути до когось, ні подати знаку якогось — запертий наглухо, як у бочці. Хотів був заглянути у „вовчок“ на коридор, що там діється, хто з міліціонерів дижує, кого на прогулянку чи допити водять, але „вовчок“ теж був затулений з-зовні колом залізачки, немов навмисне.

— Це для тебе, Устиме, спеціальну квартиру підшукали, — сміявся був сам до себе Устим.

Він майже весь час не відривався від „вовчка“, з надією, що може таки той чортів „вовчок“ прохилиться і він щось уздрить, щось комусь передасть, питає. Але нічого не відхилялось, нічого Устим не бачив і так само нічого не знав:

хто тепер де є, що сталося з старими Прибийбідами, з Уляною, Наталією? Де Грицько? Що з Митькою? Останнього він хотів би дуже бачити, хочби дати йому вістку, що сидить. Він навіть не міг зрозуміти, що, власне, сталося з ним, з яких мотивів, через що або через кого його так нагло арештовано. Може що Грицько сказав, Уляна? Тільки ж вони, більше ніхто, не знає про нього. Наталія? Вона не могла нічого сказати, бо сама тремтить за себе. Устим знає лише, що його арешт стався за якусь годину-півтори після заборони Грицька. Може Грицько не видержав? Але невже ж би Грицько міг видати, зрадити? Довірив же Устимові, навіть батькові його ні, як друзів, як такому, що сам скільки разів кляв партію і уряд, якого Устим загородив перед Мазутиною напастю. Та й душа ж у нього щира була не розпанахана, як у інших. Як же це він міг би піти на таку зраду? Хіба прикидався, вдавав із себе такого? „Не вірити людині!“ — пригадалися Устимові слова Кротова і він на якийсь мент подумав, що хоч большевики які варвари, а вони в дечому мають рацію. Скільки ж через зраду, підступство, продажу видано і забито найкращих людей української визвольної революції?

На допит Устима викликали аж другої ночі. Вели його два озброєні дижурні. Устим знав, що інших водили з одним конвоїром. Значить — справа поважна, він таки, мабуть, викритий.

Коли Устим переступив поріг Фукової кімнати, він відразу відчув страшну головну біль і

велике ослаблення тіла. Перед його очима туманились людські постаті, серед яких він не міг упізнати ні Грицька, ні Уляни, які стояли в протилежних місцях, біля стін, з вартовими по боках. Сиділи ще Фук, слідчі, зовсім нові, але для Устима вони були сірими розпливчастими фігурами, яких чути було лише голоси і лише по голосах Устим міг установити, що його привели на „очну ставку“ перед Уляну і Грицька. І тоді йому стало ясно: його зрадив Грицько. Значить йому вже немає виходу і в усіх зізнаннях він має все тепер брати на себе, щоб рятувати інших. Коли б Устим міг добре бачити, він завважив би, що серед слідчих не було Кротова. Не міг він також знати, що й роля Кротова вже скінчена. Він був знятий з посади за допущення м'якотілості й короткозорості у викритті ворожих радянській владі елементів.

А біль голови в Устима дужчала. Звідки в нього такі болі і таке охмеління, Устим не міг установити. Щойно за якусь мить йому прийшла до голови думка, що за якісь пів години перед викликом йому давали пити чорну каву. Смак тієї кави був досить дивний, ніби з якоюсь гірчичною домішкою. Але він перед тим не пив цілу ніч і день, його мучила спрага і він випив добрий кухоль тієї кави майже без віддиху. „Щось до кави додали, падлюки“, — думав Устим.

Висока сіра фігура Фука, як страшна прима-ра, звелася з-за столу й згорбилась, наче звисла людоподібна гора над прірвою. Фук, нічого не

питаючи Устима, читав протокол зізнання Грицька Прибийбіді. Коли Фук читав зізнання, Уляна плакала і Устим чув цей плач. Він напружував сили, щоб стримати себе від зриву, що могло б ще дужче пошкодити Уляні. Він стояв блідий і непорушний.

„Устим Безрідний давно мене намовляв, — читав Фук Грицькове зізнання, — щоб я вбив Степана Мазуту і щоб я намовив свого батька проти радянської влади...“

Фукові слова гойдалися в повітрі разом із його цигарковими димовими пальцями, немов петлі над кожним, хто був сюди приведений і допитуваний.

— Чи це правда, арештований Безрідний? — перервав читати Фук.

— Так, правда, — відповів Устим, далі лишаячись непорушним.

Уляна скрикнула:

— Це неправда! Грицьку! Люди!

Вартовий сіпнув Уляну й затулив їй рота. Вона здригнулася. Довгим допитливим поглядом глянула на Устима. „Нащо ж ти стягаєш на себе все?“ — ніби хотіла його запитати. Але Устим дивився просто себе мовчки.

„Устим Безрідний не є рідним братом Уляни Безрідної, — далі читав Фук. — Він прийшов на документи забитого на війні Устима Безрідного і грозив Уляні, його сестрі, смертю, якщо остання видасть його“.

— Чи це правда, арештований Безрідний?

— Так. Правда.

— Безрідна, є він ваш брат, чи ні?

— Ні, — ледве чутно вимовила Уляна.

— Арештований Грицько Прибийбіда, потверджуєш свої слова перед арештованим Безрідним?

— Так, потверджую.

— Виведіть їх!

Потім ввели Наталію. Устим здригнувся, почувши її голос. Наталія була побита, з великими синіми і чорно-жовтими плямами на обличчі.

— Арештований Безрідний! — вигукував далі Фук, як на ярмарку, голосно і підкреслено, ніби перед ним стояла багатотисячна юрба. — Ви щось скажете в справі убивства Сапогова й Гачка?

— Так. Скажу, — з тією самою непорушністю всього свого кремезного тіла відповідав Устим. — І Сапогова і Гачка вбив я.

Фук подивився на слідчих, потім засміявся дивним дрібним сміхом.

— Не валяй дурака, йолопе набитий! Ти думаєш, ми не знаємо таких штучок — брати на себе все і нікому нічого не залишати? Що ж буде робити ось ця... — Фук вилаявся непристойним словом, вказавши на Наталію. — Їй же теж треба дати якусь дозу нагрузки? Арештована Наталія Гачок, хто вбив Сапогова й Гачка?

Наталія розуміла — Устим хоче її вину перебрати на себе, щоб тим рятувати її. Але їй уже тепер було всеодно. Устим арештований теж і Устимові тепер звідси не вийти. Вона ж не хоче залишати його самого. Вона сказала Фукові:

— Устим не вбивав нікого. Сапогова й Гачка вбила я. Тепер я вам усю історію розкажу. Устим тут не винен!

— Наталіє! — повернувся Устим у бік Наталії. Нащо стягаєш на себе вину? Це неправда!

— Я не хочу цього, Устиме! Ти не повинен сам лишатись або лишати мене саму! Хай помремо, але разом!

Наталія зробила крок до Устима. Але їй перегордив дорогу вартувий. Хтось її вдарив у скроні і вона впала непритомна. Такий самий удар відчув на собі Устим, але він лише похитнувся. Не бачачи виразно, хто перед ним, лише чуючи, що хтось є, він з усього розмаху затопив тому „хтось“ кулаком в обличчя. Це був Фук. Потім кинувся вперед, хотів ухопитись за щось, що дало б йому більше сили. Слідчі вхопили Устима й почали бити, хто чим міг. Хтось повною піску пляшкою розсік Устимові правий висок. Бухнула кров, наче з цівки. У кутку стояв Фук із затуленим долонею ротом.

— Забрати! Завтра вечором доставити знову! — шепеляв крізь долоню Фук, спльовуючи кров'ю.

Побитих Наталію і Устима вкинули знову в камери. На допити вели когось іншого і хтось інший кричав, мов різаний, від важких побоїв. Але Устим і Наталія тих криків не чули.

* * *

*

Вадима Ціцика випустили. Він, на radoцax, забіг одразу, чорним ходом, до хати свого знайо-

мого буфетника й кинувся до господині з розпростертими руками.

— Ой, матінко, ой Ксеню МIRONІВНО, де ж ваш чоловік, чому ж не торгуєте сьогодні? А, я й забув, що сьогодні день конституції, пху! Налийте мені, Ксеню МIRONІВНО, склянку чистої, бо додому не дійду, змучився так. Та запишіть там, я разом заплачу.

Ціцик стояв перед Ксенею МIRONІВНОЮ худий, обідраний, наче з хвилину тому з гилляки зірваний. Потім зморено впав на крісло.

Буфетниця, не розуміючи, в чім справа, немов настрахана тим раптовим наскоком розгубленого чи п'яного вже Ціцика, подала йому склянку горілки, кілька квашених помідорів і сама присіла біля нього.

— Звідки ж це ви, як же це ви? Так давно вас не видно було.

— Ой, Ксеню МIRONІВНО, і не питайте і не вивідуйте. Де вже я був, то там не хочу бути. І вам не совітував би.

— І що ж там? — ковтнувши й собі з „п'ятдесят грам“ та слідом за тим повний червонобокий помідор, запитала Ксеня МIRONІВНА.

Ціцик оглянувся навколо порожньої хати й пошепки проказав:

— У тюрмі був, матінко. Через оту кляту сусідку, Гачкову Наталію, та через такого — Устима Безрідного.

— Безрідного? — здивовано звела брови буфетниця. — Хто ж це такий?

Ціцик таємниче зацитькав:

— Не питайте й не розпитуйте. Це такий чоловік . . . Ви ще не чули про нього? Там уся тюрма і вся міліція про нього говорять. Самостійницький, значить, протирадянський партизан...

— І, ти лишенько! — склала на грудях руки буфетниця. — Аж сюди прийшов?

— Аж сюди. Тільки нікому про нього ні слова, бо й вас чіпнуть, як мокру курку на сидалі.

— На здоров'ячко, Ксеню Миронівно!

— Пийте здорові.

Ціцик вихилив склянку до дна, вкусив хліба й помідора й швидко побіг. Не терпілося скоріше до жінки добігти — скільки часу вже не бачились, скільки вже вона не лаяла його за чарку!

Буфетниця зачинила двері й почала прибирати зі столу склянки та іншу посуду.

— І мовчатиму, — сказала вона сама до себе, — хай йому. Не рада, що й почула таке, бо воно й за чутку посадити можуть. Ох, часи! . .

ВТЕЧА

Того ж вечора в Зборівському райуправлінні МГБ й міліції зчинився рух. Усі входні й вихідні двері будинку управління були забльоковані, в'язнів вигонили з камер і вели кудись у інші приміщення. По коридорах бігали дижурні міліції, МГБ, слідчі, прибулі солдати з територіальної частини армії. Довкола самого будинку стояли озброєні вартові. На кожному перехрестку містечка появилися патрулі.

Фука стояв у своєму кабінеті, обіпершись ліктем об стіну, весь блідий, аж зелений. Білуваті товсті брови сніговими брилами нависли над западами худих малих очей. Поміж брів сторчма проваллям висіла велика чорна зморшка.

Попід іншими стінами, супроти Фука, стояли начальники відділів і слідчі МГБ. Посеред них, випроставшись, наче перед ляганням у домовину, стояв дижурний міліції, що видає в коридорі перепустки. З чола в нього скапував на випнуті груди піт. Фука на якусь мить відвернувся від стіни й повернувся в бік дижурного.

— Ну і потім... Що ж потім було? Кажі докладніше, точніше, не вивертай нам душу, не печи нас розтягуванням докладу!

— Потім, — дрижав дижурний, — потім я

вибіг, глянув у двір — нема, глянув за двір — нема, глянув кругом — нема. Тоді я зрозумів, що Устим Безрідний і Наталія Гачок втекли.

— Разом з Митькою, чи Митька де? — навалював Фук на дижурного.

— Разом з Митькою чи без Митьки? — навадумав, що Митька з ними вийшов на прогульку, потім, коли їх нема та й нема, я думав, що Устим із Наталією самі втекли, що Митьку задушили де чи вкинули куди... Я заглядав в одну діру — нема, я заглядав у другу діру — нема, я заглядав у третю діру — нема. Потім я зрозумів, що з Безрідним і Наталією втік і Митька Циганенко, що саме тоді дижував біля камер заключонних.

Фук випростався, підвів догори брови-брили й потряс кулаком у повітрі.

— Ідіоти! Прохвости! Я научу вас, як треба служити!

По тому він вибіг із кабінету, грюкнувши за собою дверима.

Всі стояли в зачарованому колі.

*

*

*

Чутка про Устима Безрідного широкими хвилями розлилася по Зборівці й далеко поза Зборівку. Дійшла вона й до Микитівки. Микитівці лише руками розводили:

— Ти диви, яка історія! І хто б міг подумати?

Настя, лишившись без Степана і Устима, затужила, забилася в себе дома і цілими днями

нікуди не виходила. В селі стало немов глухо і мовчазно, всі сторожко оглядались один на одного, мовляв, чи немає ще де між людьми подібного Устима, хоч не один потай за ним жалів і хотів його мати. Бо ніби він був якоюсь невидимою опорою микитівцям у їх повсякденному горі.

Про Прибийбідину сім'ю вже ніхто не чув. Щойно перед весною прийшла звідкись у село вістка, що старий Прибийбіда і його дружина та Уляна живі, що їх вислано кудись за Самару. Грицька ж засудили на двадцять п'ять років ув'язнення. Кажуть, що коли б не Устим, може й розстріляли б. Бо сам Устим заступався на допиті за Грицька, хоч Грицько й видав його.

— І звідки все те народ знає? — дивувалися самі собі люди й далі пускали ті чутки, що росли і дужчали .

1952-55.

З М І С Т :

	стор.
Несподіваний прихід	5
„Не брат!“	17
Перший виклик	27
Між любов'ю й ненавистю	41
Загадкове вбивство	51
В обійми судженому	65
Доручення — на руку	75
Боротьба душ	85
Наталіне признання	91
Мазута погрожує	97
Проти волі серця	105
Прибийбідине весілля	115
Знову до Зборівки	123
„Не вірте нікому“	129
Ціцик і його люлька	137
Митька Циганенко	145
Серед білої ночі	151
Випадок у Микитівці	159
Зрада	169
Втеча	173

НАШІ ВИДАННЯ

ОЛЬГА МАК

З ЧАСІВ ЄЖОВЩИНИ
Спогади про большевицький терор на Україні в 1938-1941 роках

*

Д-р РОСТИСЛАВ ЄНДИК

ДМИТРО ДОНЦОВ
ідеолог українського
націоналізму

*

ОЛЬГА МАК

БОГ ВОГНЮ том I. і II.
Пригодницька повість

*

ОЛЬГА ЛУБСЬКА

КОЛОСЯ ШЕЛЕСТИТЬ

Поезії

*

Друкується

БОГ ВОГНЮ
III том
„В Мато Гроссо”

*

Читайте і поширюйте
Тижневик

ШЛЯХ ПЕРЕМОГИ

Адреса Видавництва:

SCHLACH PEREMOHY
München 8, Zeppelinstr. 67
Germany

